



Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті  
Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ISSN 1728-7847

# ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

«Психология» сериясы  
Серия Психология»  
№ 3 (40)



Алматы

**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті**  
**Казахский национальный педагогический университет имени Абая**



# **ХАБАРШЫ**

# **ВЕСТНИК**

**«Психология» сериясы**  
**Серия «Психология»**  
**№3(40)**

**Алматы, 2014**

**ХАБАРШЫ. «Психология» сериясы.** – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ «Ұлағат» баспасы, 2014. – №3(40). – 108 б.

**ВЕСТНИК. Серия «Психология».** – Алматы: Издательство «Ұлағат» КазНПУ им. Абая, 2014. – №3(40). – 108 с.

**Главный редактор**

*д.психол.н., академик, проф. Ж.И. НАМАЗБАЕВА*

**Редакционная коллегия:**

*магистр психологии А.С. Косшыгулова*

*(ответ. секретарь),*

*доктор PhD, гонорар-проф. Н.А. Михайлова,*

*доктор PhD Н.Л. Нагибина,*

*д.психол.н., проф. А.Р. Ерментаева,*

*к.психол.н., доцент Ж.К. Ибраимова*

На основании решения Комитета по контролю в сфере образования и науки (приказ №433-3 ж от 26 июня 2003 г.) Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Психология» внесен в перечень изданий для публикаций основных научных результатов диссертаций по психологическим наукам.

© Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2014

## ТҰЛҒАНЫҢ ҰЛТТЫҚ САНА-СЕЗІМІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

**Ж.Ы. Намазбаева** – психол.ғ.д., профессор,  
*Абай атындағы ҚазҰПУ Психология ҒЗИ директоры,*  
**М.С. Ибашова** – психология магистрі, *Абай атындағы ҚазҰПУ*  
*Психология ҒЗИ ғылыми жұмыстар жөніндегі инспектор*

### Түйіндеме

Мақалада тұлғаның ұлттық сана-сезімінің аспектілері қарастырылады. Қазіргі этнопсихология тұрғысынан ұлт, этнос, этникалы топ және тағы да басқа түсініктерге анықтама беріледі. Осы мәселенің Қазақстанда ғылыми-психологиялық зертелуінің басатауы көрсетілген. Қазақстанда этнопсихологиялық ғылыми ойдың негізіні салушы М.М. Мұқановтың кейбір идеялары келтірілген.

*Тірек сөздер:* Сана, сана-сезім, ұлттық сана-сезім, этнос, ұлт, этникалық топ, тұлға, этнопсихология, мәдени-психологиялық қауымдастық, этникалық идентификация, ұлттық тіл.

### Аннотация

В статье рассматриваются аспекты национального самосознания личности. Даны определения смежных понятий, таких как нация, этнос, этническая группа и других с точки зрения современной этнопсихологии. Рассмотрены истоки развития научно-психологических исследований этой проблемы в Казахстане. Представлены некоторые идеи одного из основоположников казахстанской этнопсихологической научной мысли М.М. Муканова.

*Ключевые слова:* Сознание, самосознание, национальное сознание, этнос, нация, этническая группа, этнопсихология, культурно-психологическая ассоциация, этническая идентификация, национальный язык.

### Abstract

This article discusses aspects of national self-consciousness. The definitions of related concepts such as nation, ethnic group, ethnic group and the other from the point of view of modern ethno-psychology. Reviewed the origins of the development of scientific and psychological studies of the problem in Kazakhstan. Some ideas of M.M. Mukanov as one of the founders of the Kazakh ethnopsychological scientific idea are presented.

*Keywords:* Consciousness, self-awareness, the national consciousness, ethnos, nation, ethnic group, ethno psychology, the cultural and psychological Association, ethnic identification, the national language.

Ұлттық сана-сезім проблемасы адамдық сананың мазмұнымен тікелей байланысты.

Кеңестік кезеңде адам санасының өзекті проблемаларын ғылыми тұрғыдан зерттеумен айналысқан алғашқы қазақстандық психологтардың бірі

Мәжит Мұқанұлы Мұқанов (1920-1985) болып табылады. Ғалым сол кезеңдегі идеологиялық кедергілерге карамастан Кеңес Одағында алғашқылардың бірі

болып адамның күнделікті мінез-құлқындағы этникалық және ұлттық детерминантты, іс-әрекеті мен қарым-қатынасын ескере отырып оның ойлау және интеллектуалдық іс-әрекетіне жүйелі түрде зерттеу жүргізді. М.М.Мұқанов жүзеге асырған зерттеу «тұлғаның ақыл-ой деңгейіндегі психологиясы күрделі синтетикалық құрылым ретінде ақыл-ой элементтері сияқты сананы да қосады, сана-сезім мен ұлттық сана-сезім тұлға мен оның психикалық процестерінің (ойлау және т.б.) арасындағы жалғастырушы буын болып табылатындығын» көрсетуге мүмкіндік береді. Сол себепті М.Мұқанов адамның ақылы мен ойлау қызметіне қатысты әзірленген тарихи-этникалық тұжырымның авторы болып саналады [1].

М.М. Мұқанов ХХ ғасырдың 60-70 жылдарында адамның ақылы мен ойлауының арақатынасына қатысты әзірлеген тарихи-этникалық тұжырымның бұл бағалы идеялары бүгінгі күндері де аса қажетті, олар ары қарай кросс-мәдени бағытты белгілеуге және реттеуге, рефлекссті этнопсихологиялық зерттеуге және адамның өзін қоршаған шындықты, оның осы шындықпен өзара қарым-қатынасының этнодифференциалдық ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл ғылыми деректер теориялық-әдістемелік әзірлемелер бойынша жаңа көзқарастардың ең өзекті проблемасы – ұлттық сана-сезім психологиясының проблемасына қатысты ғылыми көзқарастарды кеңейтеді.

Әлемде халықтардың өзінің тұрмыс-тіршілігін сақтап қалуына ұмтылу, өз мәдениеттері мен психикалық ойлау қабілеттерінің ерекше екендігін атап көрсетуге, өзінің белгілі бір этносқа жататындығын сезінуге ұмтылу үрдістері белсенді түрде жүріп жатыр. Әртүрлі континенттегі көптеген елдердің халқына қозғау салған бұл құбылыс *бүгінгі заманғы этникалық парадокс* деген атауға ие болады.

Ұлтаралық қатынастардың дамуы, этникалық қарама-қайшылықтардың шиеленісуі ұлттық сана-сезімнің қалыптасуын зерттеу проблемасын бірінші кезекке шығарады. Аталған проблема ғалымдар мен практиктердің алдына жылдам ауысатын қоғамда ұлттық сана-сезімді қалыптастыру жолдарын қайта қарастыру міндеттерін қояды. Оның үстіне өмірдің өзі көрсеткендей белгілі бір жағдайда ұлттық сана-сезімнің өсуі деструктивтік рөл ойнап, ұлтаралық шиеленістер мен қарама-қайшылықтарды күрделендіре түсуі мүмкін. Ұлттық сана-сезімнің қалыптасуындағы жағымсыз сәттерді дер кезінде анықтау мұндай құбылыстарға ықпал етуі мүмкін [2].

Сонымен, ұлттық сана-сезімді этнопсихология тұрғысынан қарастырамыз.

«Ұлттық сана-сезім» термині бұдан да ауқымы кең түсініктер жүйесімен байланысты. Ұлттық сана-сезімнің қалыптасу үрдісінде бірқатар жағдайлар қажетті. Бірінші кезекте, әрине, өзін осы немесе өзге бір кейіпте сезінетін ұлттың өзі болуы тиіс. Ұлт дегеніміз өз кезегінде этностың дамуының бір кезеңі. Бұл түсініктер кешенін толығымен игергенде ғана ұлттық сана-сезім деген ұғымды түсінуге болады.

Этнос (грекше *ethnos* – тайпа, топ, халық) – адамдардың бірінғай тіл мен мәдениетіне, сондай-ақ сана-сезімі ортақ тарихи қалыптасқан берік

қауымдастығы. «Бір-бірімен байланысы бар этностар аясында ғана тарих жасалады, әрбір тарихи дерек нақты халықтардың өмірінің байлығы» [3]. Л.Н.Гумилев этнос – барлық кезде оған бейімделген адамдарды қоректендіретін және табиғи құбылыстардың ерекше жағдайларына тәуелді ландшафтпен байланысты географиялық құбылыс деп санаған. Сонымен қатар, Л.Н. Гумилев этностың өзіндік психологиялық ерекшеліктерін атап көрсеткен, бұл «өзін басқа адамдардың ұжымына санадан тыс «біз және олар» деп қарсы қоюды және өзіміз және бөтендер деп бөлуді анықтайтын өзара жақсы көру, жақын тарту сезімінен туындаған адамдардың ұжымы» деп санаған.

Этностың өмірі адамның өмірі сияқты, адамның өлетіндігі сияқты этнос та өледі деп санаған Л.Н. Гумилев. Ресей ғалымының бұл пікірі оның оппоненттері тарапынан әлі күнге дейін сынға ұшырап келеді, алайда олардың өмір сүруі барасында этностардың әрі қарай дамуының кезеңдігі расталса, не себептен бір қауымдастықтың орнына екінші бір қауымдастықтың келетіндігі түсінікті болады.

Кез-келген этнос өзін күрделі әлеуметтік жүйе ретінде танытады. Сондықтан олардың бір жағынан басқа қауымдастықтарға ұқсас көптеген сипаттамалары бар, ал екінші жағынан оны басқа қауымдастықтардан ерекшелеп тұратын көптеген сипаттамалары бар. Этностың қалыптасуы әдетте аумақтың және экономикалық өмірдің бір болғандығы негізінде жүргізіледі. Алайда әртүрлі тарихи себептермен көшіп-қону нәтижесінде қазіргі этностардың орналасу аумағы жинақы емес, көптеген халықтар бірнеше мемлекеттердің аумағына таралып кеткен. Қазіргі этностардың жүйелік қасиеттерін және оларды басқалардан бөліп көрсететін белгілерге олардың тілдері, халықтық өнерлері, салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, мінез-құлық нормалары жатады.

Этностар дәстүрлі түрде үш типке бөлінеді.

Алғашқы типке алғашқы қауымдық құрылыс кезеңіне тән ру мен тайпалар кіреді.

Этностың екінші типі – халықтар – әдетте құл иеленуші және феодалдық формацияларға немесе елді мекендеген және қандай-да бір ұлттық-территориялық автономиялары бар этникалық қоғамдастықтар мен топтарға байланысты болып құрылады.

Этностың үшінші типі – ұлт – капиталдық қатынастар мен бүкіл әлемдік экономикалық қатынастардың қарқындалуына байланысты қалыптасады.

Дегенмен де этностарды бөліп қарастыру Жер бетінде тіршілік етіп жатқан этникалық қоғамдастықтардың барлық түрлерін қамти алмайды және олардың дамуы мен қалыптасуы өзінің соңғы кезеңінде түр дегенді білдірмейді.

Ұлтқа қатысты қарастыратын болсақ (латынша *nation* – ұлт), ол – территориясы, тілі, мәдениеті, ұлттық психикалық белгілерінің ортақтығымен және тығыз экономикалық қатынастармен сипатталатын белгілі бір түрде біріккен үлкен әлеуметтік топ, этнос дамуының жоғарғы этапы болып табылады.

Шетелдік саясаттанушылар мен әлеуметтанушылар ұлт теориясына қатысты түрлі бағыттарды ойластыруда. Психологиялық теориялар бір тағдырмен біріккен адамдардың мәдени-психологиялық қауымдастығына мән беруге тырысады [4]. Тарихи-экономикалық теорияларда ұлтты рулық-тайпалық байланыстардың жаңа уақытта дамып жатқан түрі, территориясы мен тілі ортақ болып табылатын адамдардың қауымдастығы деп қарастырады. Бірақ ұлттық өмірдің мемлекеттік-саяси ерекшеліктері абсолюттенетін теория да бар, ол ұлтты мемлекеттік қауымдастыққа алып келеді. Мысалы, М.Вебер тіл, дін, салт-дәстүр бірлестігі немесе тағдыр арқылы біріккен адамдар арасында жеке мемлекеттік оқшаулыққа ұмтылушылық басым болады деп санаған [5].

«Ұлт» ұғымы «этнос», «этникалық топ» ұғымдарына қарағанда біршама кең әрі күрделі ұғым, себебі кез-келген ұлтқа өзін саналы түрде нақты бір ұлтқа жатқызатын бірнеше этникалық топтардың өкілдері кіре алады.

Әйтсе де әлеуметтік-экономикалық факторлар ұлттың қалыптасуы мен дамуында басты рөл ойнайды. Ата-баба өсиеті, әкелер аманаты, бірлесу сезімі, яғни өз руының, халқының, ұлтының, Отанының рухани миссиясына берілген тарихи ескерткіштер ұлттың өмір сүруінің басты белгілерінің бірі болып табылады. Тарихи ескерткіштерді игерген адам ұрпақтардың рухани мұрасындағы өзінің алатын орнын сезіне біледі.

Ұлттың ұлттық сана-сезім мен өзіндік сана-сезімді, ұлттық құндылықтарды, ұлттық мүддені, ұлттық мәдениет пен тілді білдіретін ішкі мазмұнының өмір сүруі мен ұдайы дамып отыруы ұлттың ұзақ өмір сүруінің қайнар көзі болып табылады.

Әрбір ұлтта әлеуметтік, саяси, экономикалық, адамгершілік, эстетикалық, философиялық, діни және өзге де сенімдердің күрделі жиынтығынан тұратын, оның рухани дамуының белгілі бір деңгейін сипаттайтын өзіндік ұлттық сана-сезім бар. Ұлттық сана-сезім ұзақ тарихи дамудың жемісі, ал оның орталық компоненті ұлттық өзіндік сана-сезім болып табылады. Ұлттық сана-сезімнің құрылымына, соңғысымен қатар басқа да элементтер кіреді, мысалы ұлттың өзінің бірлігінің қажеттілігін, өз мүдделерін жүзеге асыру үшін тұтастық пен ұйымшыл болуды, басқа этникалық қауымдастықтармен жақсы қарым-қатынасты қамтамасыз етудің маңыздылығын түсінуді, өзінің материалдық және рухани құндылықтарына ұқыпты қарауды сезіну және т.б.

Ұлттық сана теориялық және қарапайым деңгейде болады. Егер ұлттық сананың теориялық деңгейі идеологиялық көзқарастар мен идеялар, бағдарламалар, ережелер мен құндылықтардан және т.б. тұратын ғылыми жағынан рәсімделген, жүйелі, ұлттың өз тарихының даму жолында қалыптасқан, даму стратегиясын анықтайтын конструкция болып табылса, ал ұлттық сананың қарапайым деңгейі осы қоғамдастық мүшелерінің күнделікті өмір салтында және іс-әрекетінде көрініс табатын қажеттіліктерінің, қызығушылықтары мен құндылық бағдарларының, ұстанымдары мен стереотиптерінің, сезімдері мен көңіл-күйінің, салттары мен дәстүрлерінің жиынтығы болып табылады. Бұл компоненттер бірлескен күйде бір-бірімен

тығыз байланыста болады. Айта кету керек, қарапайым ұлттық сана түрлі ұлтаралық келіспеушіліктер мен конфликтілердің басты психологиялық негізі болып табылады, себебі ұлттық қате пікірлер, жағымсыз ұстанымдар, басқа қоғамдастыққа деген шыдамсыздықтар осы қарапайым ұлттық санада қалыптасып отырады.

Ұлттық сана-сезім ұлттық сананың ядросы бола отырып, адамдардың өзінің белгілі бір этникалық қоғамдастыққа қатыстылығын сезінуінің нәтижесінде қалыптасады, осы қоғамдастықтың қоғамдық қатынастар жүйесіндегі алатын орнын түсінуінің нәтижесі болып келеді. Ұлттық сана-сезім этностың жекелеген тобының немесе толық бір ұлттың қызығушылығын көрсетуі мүмкін. Ұлттық сана-сезім көрінісінің негізінде этникалық идентификация (этникалық) феномені жатады, яғни адамның өзін нақты бір этникалық топтың мүшесі ретінде тұрақты түрде қабылдауының қалыптасуы жатады.

Ұлттық сана-сезімнің тарихи және мәдени детерминанттары – халықтың тарихи өткені мен дәстүрі, оның қалыптасқан салты мен мінез-құлық нормалары, сонымен қоса, ауызша (фольклор) және жазбаша түрдегі шығармалары, мәдениет пен өнер ескерткіштері болып табылады. Ұлттық сана-сезім ұлттық тілсіз бола алмайды, себебі тіл ұлттық сана-сезімнің көрініс табатын құралы және қалыптасу құралы болып табылады. Бұлардың бәрі кез-келген ұлттың материалды және рухани мұрасы және кез-келген ұлттың этномәдени толеранты интеллектуалды-шығармашыл жеке тұлғасының даму көзі болып табылады.

Ұлттық сана-сезім идея, көзқарас пен ой-пікір, сезім- эмоция, көңіл-күй арқылы көрінеді және ұлт мүшелері түсініктерінің мазмұнын, деңгейі мен ерекшеліктерін: өзінің белгілі бір идентификациясын, басқа қоғамдастық өкілдерінен айырмашылықтарын, ұлттық құндылықтары мен қызығушылықтарын, ұлт тарихы, оның қазіргі күйі және даму перспективасы, өзінің әлеуметтік-этникалық қоғамдастығының ішкі мемлекеттік, мемлекетаралық және ұлтаралық қатынастардағы орны туралы пікірлерін көрсетеді.

*1. Дуйсенбеков Д.Д. М.М. Муканов как основатель казахстанской психологической школы и создатель историко-этнической концепции соотношения рассудочной и мыслительной деятельности человека // Методология и история психологии. - 2009. Том 4. Выпуск 2. - С. 160-167.*

*2. Муканов М.М. Психологическое исследование рассудка в историко-этническом аспекте. – Дисс. на соиск. уч. степени д-ра психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология. – М.: Институт психологии АН СССР, 1980. – 409 с.*

*3. Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало. – М., 2001.*

*4. Крысько В.Г., Саракуев Э.А. Введение в этнопсихологию. – М., 2001.*

*5. Лебедева Н. Введение в этническую и кросс-культурную психологию. – М., 1999.*



## ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҚ МӘСЕЛЕСІНЕ НЕГІЗГІ КӨЗҚАРАСТАР

**Н.Л. Нагибина** – психол.ғ.д., профессор, Ресей, Мәскеу психоанализ институты,

**Г.Б. Ниетбаева** – Қазақ мемлекеттік педагогикалық университетінің «Арнайы және әлеуметтік» кафедрасының аға оқытушысы

### Түйіндеме

Мақалада психологиялық денсаулық мәселесіне тарихи шолу жасалынып, психология ғылымында орнығуында негізгі көзқарастар көрсетілген. Психология тарихында, психологиялық денсаулық теориясының саласында сабақтаса отырып бірнеше бағдар қарастырылады.

*Тірек сөздер:* психология, денсаулық, психологиялық денсаулық, гуманистік психология, теория, парадигма.

### Аннотация

В статье сделан исторический обзор проблемы психологического здоровья, показаны основные взгляды становления психологического здоровья в науке психологии. Также, рассматриваются различные направления в теоретическом обзоре психологического здоровья.

*Ключевые слова:* психология, здоровье, психологическое здоровье, гуманистическая психология, теория, парадигма.

### Abstract

The historical review of problem of psychological health is done in the article, the basic looks of becoming of psychological health are shown in science of psychology. Similarly, different directions are examined in the theoretical review of psychological health.

*Keywords:* psychology, health, psychological health, humanistic psychology, theory, paradigm.

Қазіргі кездегі ғылымда зерттеудің өзекті мәселелерінің бірі болып адамның денсаулығы саналады. Көп уақыттан бері денсаулық адам биологиясының, медициналық ғылымдардың төңірегінде қарастырылып келген. Соңғы онжылдықтарда, зерттеу нысаны денсаулық болып табылатын, зерттеудің жаңа салалары пайда болу үстінде.

Денсаулық – бұл тек ауру-сырқат немесе физикалық кемістіктердің болмауы емес, сонымен қатар бұл толық физикалық, психикалық және әлеуметтік саулық күйі [1]. Денсаулық пәнаралық зерттеудің объектісі болып табылады. Қазіргі психологиялық зерттеулерде адам күрделі көп деңгейлі жүйе (биологиялық, психологиялық, әлеуметтік деңгейлер) болып қарастырылатын болса, онда психологияда денсаулық кешендік жолдар негізінде зерттелуі мүмкін. Психологиялық денсаулықтың талдауына ерекше назар аударайық.

Ұзақ уақыт бойы денсаулық мәселесі психологиялық ғылымның басымдықтары болып саналмаған. XX ғасырдың психологиясы көбінесе адам табиғатының ауытқушылықтарына шоғырланған, ал жан саулығы болса түпкілікті зерттеудің пәні ретінде сирек қарастырылған. Психологиялық ғылымның саласы – клиникалық психологияның бір бағыты болып қалыптасқан, ауру-сырқат психологиясына қарағанда, денсаулық психологиясы шартты түрде жаңалыққа жақын, деп тарихи тұрғыда қалыптасқан. Тек гуманистік психология төңірегінде ғана (Э.Фромм, Г.Олпорт, А.Маслоу, К.Роджерс, В.Франкл) дені сау тұлғаның мәселенамасы ашылған. «Психологиялық денсаулық адамды тек субъективтік жайлылық сезіміне бөлеп қоймайды, ол өз бетінше дұрыс, шынайы және нақты болып келеді. Меніңше, психологиялық денсаулық мәселесінің қазіргі кезде өзекті болғаны соншалық, кез келген ұсыныстар, қандай да болжамдар, кез келген мәліметтер, тіпті даулы болса да, эвристикалық құндылыққа ие болуы мүмкін», деп жазған А.Маслоу [2].

XX ғасырдың 1970 жж. соңында, психологиялық пәндердің жалпы жинағында денсаулық психологиясы (Health Psychology) ерекше бөлініп шықты. Ол психологиялық зерттеулердің ішінен дербес сала ретінде бекітіле бастады. Философия тарихында адами Мен мәнінің ашыла бастағандығының негізгі жолдары анық көрінеді. Оның бірінші бағыты (XVIII-XIX ғғ.) неміс классикалық философиясының көрнекті өкілдері – И.Кант, И.Фихт, Ф.Шеллинг, Г.Гегель, Л.Фейербахтың ойларымен байланысты. Олар адам мәселелерін (диалектика) тектілік және жеке мәнді сәйкестендіру тарапынан қарастырған. Мұндай ойлардың соңғы көрінісі болып К.Маркс пен Ф.Энгельстің қоғамдықтың жекеден басым болуы туралы, адамның даралығын ұжымдықпен басу, өмірдің тоталитарлық тәртіпте қалыптасып дамуы жайындағы еңбектері саналады [3].

Психология тарихында, психологиялық денсаулық теориясының саласында сабақтаса отырып бірнеше бағдар қарастырылады. Біріншісі – элеуметтік орталықтас (Э.Фромм, В.Франкл, Б.Братусь), оның негізінде ғалымдар, жануарларға қарағанда адам, тұқымдық табиғатты автоматты түрде жүзеге асыруға мүмкіндік беретін, туа біткен дағдылар мен түйсіктер жиынтығымен қамсызданбаған, деген жағдайға сүйенеді. Сондықтан психологиялық денсаулық адамның, адами мәннің биік шыңдарына қарай талпыну үрдісі ретінде сипатталады.

Элеуметтік орталықтас парадигмаға дарашылдық философиясының бағыты қарсы тұрған, оның авторлары М.Штирнен, А.Шопенгауэр, Ф.Ницше, Н.А.Бердяев, Х.Ортега – и Гассет, С.Кьеркегор, К.Ясперс, Н.Аббаньяно адамның даралығы, оның тұлға ретінде жетілуі, «өзіндігін сақтауға» талпыныстарының басымдығы жайында айтқан. Алайда, шынайы өмірде персонцентризм өзіне ғана шоғырланып, өзін-өзі шексіз қадірлеу түрінде, жалғыздық, түңілу, үмітсіздік сезімдерінде байқалып, кез келген ғибратты, пайдакүнөмдікті және бассыздықты жоққа шығарудан көрінеді. З.Фрейд

психикалық денсаулықты, тіпті сау адамдарды да мазалайтын, тұлғааралық шиеленістерді зерттеу арқылы қарастырған [4].

Келесі бағдар – адами орталықтас (Г.Олпорт, К.Роджерс, А.Маслоу), адам табиғатына, оны денсаулық пен дамуға қарай бағыттайтын, позитивтік күштер (өзін-өзі белсендіру) тән деген ойдан шығады. Психологиялық денсаулық индивидтің өзін-өзі анықтағандығының нәтижесі болып табылады және болмыстың шынайылығын сезінуден байқалады. Әлеуметтік орталықтас және адами орталықтас мақсаттар өзара ерекше айқасып жатады және психологиялық денсаулықтың қалыптасуына мүмкіндік беретін, рухани тұтастыққа сипаттама берген психологтардың талпыныстарында, бір-бірін алмастырып та жатады [5].

Психологиялық денсаулық туралы жаңа көзқарастар пайда болды. Осылайша, М.Джеходтың пікірінше, құрылым келесі компоненттерден тұрады: өзіне деген оң көзқарас; тұлғаның оңтайлы дамуы, өсуі және өзін-өзі белсендіруі; психикалық интеграция (түпнұсқалылық, сайма-сайлық); жеке дербестілік; қоршаған ортадағыларды шынайы қабылдау; өзге адамдарға адекватты әсер ете алу және т.б. [6].

«Индивидтің психикалық денсаулығы» түсінігі психологияның гуманистік бағытында кеңінен қолданылады және соның төңірегінде «позитивті психикалық денсаулық» деген жаңа тұжырымдама ұсынылған. К.Гольдштейн, А.Маслоу, К.Роджерс, В.Франкл және т.б. еңбектерінде ол нақты адами тіршілікке негізделеді. Осылайша, бұл бағыттың көрнекті өкілі А.Маслоу, К.Гольдштейнмен келісе келе, өзінің «Психология бытия» және «Дальние пределы человеческой психики» деген соңғы еңбектерінде, «психикалық денсаулықтың патологиялық ауытқушылықтары – невроздар мен психоздар тұлғаның қате, дұрыс дамымағандығының салдарынан болады», деп көрсеткен. Психикалық тұрғыдан сау адамдар – бұл жетілген, өзін-өзі белсендірудің жоғары дәрежесіне ие, нақты өмірлік жетістіктері бар және өзінің жеке мүмкіндіктерін дамыта алған адамдар [2]. Оның ойынша, психикалық денсаулықтың көрсеткіштері ретінде тұлғаның толыққанды дамығандығы, оның күш-қуаты және гуманистік құндылықтарға деген талпыныстары – басқа адамдарды қабылдау, даралық, интенционалдылық, альтруизм, шығармашылық және т.б. осы сияқты қасиеттердің болуы және оларды дамыту болып табылады. Осы іспеттес ойлар «метапсихологияда» (Д.Андреева), логотерапияда (В.Франкл), әлеуметтік логотерапияда (С.И. Григорьев және т.б.) даму үстінде.

Психикалық денсаулық адамның өмірлік күш-жігерінің (жеке және әлеуметтік субъектілік көрсеткіштерінде) және өмірлік кеңістігі ерекшелігінің үйлесімділігімен, тепе-теңдігімен себептеледі. Мұндай көзқарас психологиялық денсаулықтың басқа өлшемдеріне әкеледі. Оның механизмдеріне төмендегілер жатады: өзін-өзі тану, болашаққа бағытталған шешімдерді қабылдай алу қабілеті, өзгерістерге дайын болу және балама жолдарды, беталыстарды анықтай алу мүмкіндігі, өзінің ресурстарын зерттеу және тиімді пайдалана білу, жасаған таңдауы үшін жауапты болу және т.б. Осы мәселеге байланысты

В.Франкл, егер адам өз-өзіне келгісі келсе, онда оның жолы әлем арқылы болады, деп жазған [7].

Адам туралы психологиялық ілім ретіндегі психологиялық антропология «жан», «жан дүние», «адамның ішкі әлемі», «жеке рух» сияқты ұғымдармен белгілі болған, шынайылық бейнелерін зерттейді. Бұл шынайылық белгісі – субъективтілік. Психика – бұл тірі жандардың әлеммен өзара әрекеттестік тәсілін белгілейтін, икемдірек ұғым. Психика адамдар мен жануарлардың ортақ қасиеті болып табылады. Субъективтілік адамның ішкі әлемінің мәнін және тектіліктің ерекшелігін білдіреді, оның өмірсүру тәсілдерін кез келген басқадан ажыратады.

Кеңестік психологияда А.Н. Леонтьев, тұлғалық мәндер – ол адам қатынастарының қалыптасуында негізгі орынға ие болатын түрлер мен тәсілдер, деген ұстанымды дамытады. Олар құндылық мәнге толығып, өмір іс-әрекетінің тетігі болып табылады және мәнді ортаны дамытудың жолдарын анықтайды, субъектіліктің қалыптасып көрінуі үшін «мәндік алаң» жасайды [8].

Сонымен, адамның ішкі әлемінде қажеттіліктер қалаулар мен талпыныстар түрінде, ал тұлғалық құндылықтар – мұрат, қызығушылық, мәндер түрінде байқалады. Тұлғалық құндылықтар нақты бір жағдаймен шектелетіндіктен, тұлғаның қатынастар жүйесін қалыптастыра отырып, топтық түрде өтеді.

Аталған ойды дамыта келе, Е.Р. Калитеевская және В.И. Ильичева, психикалық денсаулық – ол адамның құбылмалы әлемде өз өмірінің белсенді және жеке субъектісі бола алатын, өзінің әлеуметтік және биологиялық себептілігін трансценденттеу қабілетінің өлшемі, деп жазған [9].

Адамның үшқұрамдылығы – тәндік, жандық, рухани мәні туралы діни, философиялық, психологиялық ілім – субъективті шынайылық бейнелерін құруға, адамды индивид, субъект, тұлға, даралық, әмбебаптық түрде көрсетуге негіз болып табылады.

Субъективтік шынайылық бейнелері оның қалыптасуы мен дамуының онтогенетикалық кезеңдерін құрайды: сергектікті, жандануды, дербестілікті, даралықты, әмбебаптықты. Даму ұстанымы – бұл әлеуметтену (адамды басқалармен теңестіру) және жекешелену (адамның қоғамнан оқшаулануы) үрдісіндегі байланыстар мен қатынастар жүйесінің динамикалық тұрғыда түрленуі. Антропологиялық көзқараста адам тұтастай көрсетілген және оның психологиялық денсаулығының негізін онтогенездегі субъективтік шынайылықтың қалыпты дамуы құрайды (психикалық денсаулықтың болжалдыжасерекшелік нормалары) . Жеке норма, Г.А. Цукерман мен В.И.Слободчиковтың айтуынша, ол дамудың тиісті жағдайларында нақты бір адам үшін нақты бір жас кезеңінде мүмкін болатын ең жақсы нәрселер [9].

Психологиялық денсаулық категориясын маңызды ашу барысында, А.Маслоу ұсынған, «адамгершілік» сөзінің анықтамасын қолдануға болады. «Психикалық денсаулық дәстүрлі түрде индивидтің өмірге жеке бейімділігі ретінде, психикалық аппараттың толыққанды дамуымен және оның қызмет етуімен қамтамасыз етілген өмірлік күш ретінде, көпшілік үшін аса қолайлы

емес және ауыспалы жағдайларға бейімделу, даму және сол жағдайлардан аман шыға алу қабілеті ретінде түсіндіріледі және психологиялық денсаулықтың алғы шарты болып табылады. Психологиялық денсаулық, өз кезегінде, индивидті тіршілік әрекетінің субъектісі ретінде, өзінің күш-жігері мен қабілеттерінің реттеушісі ретінде сипаттайды» [2].

Психологиялық денсаулық мәселесіне көзқарастар негіздерін қарастыра келе, субъектілік бұл психологиялық денсаулықтың бір қасиеті ретінде, адамды тектілік адами мәнділікті – басқа адамды құндылық ретінде қабылдауға, оны позитивтік еркіндік қажеттілігіне, өмірді ұғынуға, әлемдегі белсенді позицияны иеленуге әкелетін даму ретіндегі қалыпты дамудың жолын анықтайды, деп анық айта аламыз.

Мәселенің мұндай орайына қарай, ауру-сырқаттардан алшақ болуға немесе оларды жеңуге ұмтылатын адамнан белсенді өмірлік позиция және өз өміріне деген жауапкершілікті толығымен сезіну қажеттігі талап етіледі. Кез келген сырқаттың көзін өз бойыңнан, өзгертуді қажет ететін ішкі жан дүниенің жетілмегендігінен іздеу қажет.

1. Васильева, О. С. Психология здоровья человека : Эталоны, представления, установки Текст.: Учеб.пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению и специальности "Психология" / О.С. Васильева, Ф.Р. Филатов. – М.: Academia, 2001. - 343 с.

2. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики. - СПб.: Евразия, 1997. - С.122

3. Шувалов А.В. Гуманитарно-антропологические основы теории психологического здоровья// Вопросы психологии. - 2004. - №6. - С.18-33

4.Фрейд З. Введение в психоанализ Текст.: Лекции 1-15 / З. Фрейд. - СПб.: Алетейя, 1999. - 279 с.

5. Проблемы психологического здоровья личности Текст.: [Сб. науч. ст.]. [Сост. и науч. ред.: В.В. Михайлова]. - Псков: Псков, гос. пед. ин-т им. С.М. Кирова, 2003. - 168 с.

6. Кудрявцева Е.Н. Здоровье человека: проблемы, суждения Текст. / Е.Н.Кудрявцева // Вопросы философии. 1987. - № 12. - С. 98-109.

7. Франкл В. Человек в поисках смысла. - М.: Прогресс, 1990. - С.28

8. Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Д.А. Леонтьева. - М.: Смысл, 1997. - С.40-45; 67-91

## ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ПАРАДИГМЫ И МОДЕЛИ

**Б.А. Сейдулаев** – доцент Кафедры психологии образования и социальных коммуникаций, Институт педагогики и психологии, КазНПУ им. Абая

### Түйіндеме

Бұл мақала философия, инновациялық парадигмалар мен паттерндер негіздеріне сүйене отырып психологиялық білім беруді модернизациялау өзекті мәселесіне арналған. Бірегей-әмбебап парадигмаларды синтездеу және біріктіру арқылы психологияның холономдық-инновациялық парадигмасының ерекшелігі қаралды. Психологиялық білім беруді жетілдіру, оны қазіргі заман талаптарына сәйкестендіру аспектілері қаралды.

*Тірек сөздер:* психология философиясы, холизм, парадигма, психологиялық білім беру.

### Аннотация

Данная статья посвящена актуальной проблеме модернизации психологического образования на основе философии, инновационных парадигм и паттернов. Рассмотрена особенность холономно-инновационной парадигмы психологии через интеграцию и синтез уникально-универсальных парадигм. В этом аспекте предполагается модернизация психологического образования, приведение его в соответствие с требованиями современности.

*Ключевые слова:* философия психологии, холизм, парадигма, психологическое образование.

### Abstract

This article focuses on the actual problem of modernization of psychological education on the basis of philosophy, innovative paradigms and patterns. Consider the features holonomic and innovation paradigm psychology through the integration and synthesis of unique-universal paradigms. In this aspect of the proposed conversion of psychological education, bringing it into line with the requirements of modernity.

*Keywords:* philosophy of psychology, holism, paradigm, psychological education.

Философские основания психологического образования рассматриваются с позиций разрабатываемых и реализуемых нами: **холономики, холономной психологии, холономно-инновационной парадигмы психологии**

**Холономика** – новая наука и практика, **меганаука**

**Холономная психология** – это:

- универсально-инклюзивная психология;
- психология «**универсума**» как целостного существа.

**Холономно-инновационная парадигма (ХИП) психологии** – это категориально-концептуальная, научно-исследовательская модель, выполняющая функции:

- **понимания;**

- **объяснения** холономных феноменов, ноуменов и эффектов.

Специфические особенности **ХИП психологии** изложены нами в предыдущих публикациях [1-11],

**ХИП** – интеграция и синтез уникально-универсальных парадигм [4,5,6]:

- дивергентно-латеральной парадигмы (ДЛП) [9];

- функционально-структурной парадигмы (ФСП) [8];

- системно-стилевой парадигмы (ССП) [7].

ДЛП, ФСП и СПС – это стратометрические (*макро, мезо и микро*) уровни отображения и изображения психологической картины мира, способы стратификации и систематизации психических явлений, функций.

Этих трех парадигм необходимо и достаточно для проектирования и конструирования знаний о любой сфере психической реальности и деятельности (табл. 1).

*Таблица 1*

### СОДЕРЖАНИЕ, СОСТАВ И СТРУКТУРА ХОЛОНОМНО-ИННОВАЦИОННОЙ ПАРАДИГМЫ (ХИП) ПСИХОЛОГИИ

Наименование парадигм	Исходный предмет	Паттерны преобразования предмета в результат	Конечный Результат
Дивергентно-латеральная парадигма (ДЛП)	Фундаментальные категории психологии.	Спецификация стадий. Субординация уровней. Координация стадий и уровней психологии	Категоризация: -холономия (холоны); -мерономия (мероны); -таксономия (таксоны).
Функционально-структурная парадигма (ФСП)	Базовые понятия психологии	Формализация содержания Декомпозиция состава Композиция структуры психологии	Концептуализация: -типологизация; -классификация; -систематизация.
Системно-стилевая парадигма (ССП)	Опорные термины психологии.	Поиск программ. Выбор проектов Поддержание планов. Реализация технологии психологии	Операционализация: -программирование; -проектирование; -планирование -технологизация.

Цели и задачи **ХИП**:

- повышение эффективности, улучшение качества **понимания и объяснения** психических явлений;

- выработка психологического образа мышления;

- философское обоснование **изложения** и **изучения** психологии;

- модернизация психологического образования, приведение его в соответствие с требованиями современности [12].

Дивергентно-латеральная парадигма (ДЛП) - *макро* уровень **холономного анализа** воплощающий идею единства и многообразия, многомерности структуры современной философии, психологии, объединяющий разные течения (направления, школы) философии и психологии:

- **онтология, онтологическая психология;**
- **феноменология, феноменологическая психология;**
- **гносеология, теоретическая психология;**
- **праксиология, практическая психология.**

Дивергентно-латеральная парадигма (ДЛП) интегрирует, синтезирует:

- а) философию психологии;
- б) диалектику психологии;
- в) логику психологии.

Тезаурус дивергентно-латеральной парадигмы (ДЛП):

- дивергенция, дивергентный;
- латерализация, латеральный;
- диалектика, диалектический;
- логика, логический;
- стадии логической латерализации (развертки, свертки)
- уровни диалектической дивергенции (погружения, познания).

Объективное значение и субъективный смысл ДЛП:

- **спецификация СТАДИЙ ЛОГИЧЕСКОЙ ЛАТЕРАЛИЗАЦИИ;**
- **субординация УРОВНЕЙ ДИАЛЕКТИЧЕСКОЙ ДИВЕРГЕНЦИИ;**
- **координация горизонтальных СТАДИЙ и вертикальных УРОВНЕЙ** развития фундаментальных *категорий* психологии, - **категоризация.**

**Спецификация СТАДИЙ ЛОГИЧЕСКОЙ ЛАТЕРАЛИЗАЦИИ** - *поиск, выбор, упорядочение* фундаментальных категорий психологии в зависимости от **степени всеобщности** и приведение их в соответствие с логическими категориями «Единичное», «Особенное», «Общее» и «Всеобщее».

**Субординация УРОВНЕЙ ДИАЛЕКТИЧЕСКОЙ ДИВЕРГЕНЦИИ** - *поиск, выбор, упорядочение, стратификация* фундаментальных категорий психологии в зависимости от **уровня диалектического познания** (погружения, постижения) и приведение их в соответствие с диалектическими категориями «Бытие», «Явление», «Сущность» и «Действительность».

**Координация горизонтальных СТАДИЙ развертки и вертикальных УРОВНЕЙ погружения:**

- **ковариация, сопряженная (диалектико-логическая) последовательность и порядок двух линий анализа: логического и диалектического;**
- **когеренция, согласованная (рефлексивно-дискурсивная) интеракция двух способов мышления: рефлексивного и дискурсивного.**

Процесс и результат реализации ДЛП фиксируется и отображается в виде специфической дидактической **матрицы**, элементы и компоненты которой:

- **столбцы** имитируют **стадии восхождения** от «Единичного» через «Особенное» и «Общее» к «Всеобщему»;



- строки имитируют уровни дивергентного погружения от «Бытия» через «Явление» и «Сущность» к «Действительности»;

- пересечения столбцов и строк имитируют сочетания «Единичное Бытие», «Особенное Явление», «Общая сущность», «Всеобщая действительность» и другие комбинации (табл. 2).

Таблица 2.

### КОНСТРУКТ ДИДАКТИЧЕСКОЙ МАТРИЦЫ ДИВЕРГЕНТНО-ЛАТЕРАЛЬНОЙ ПАРАДИГМЫ ПСИХОЛОГИИ

СЛЛ УДД		Единичное	Особенное	Общее	Всеобщее
		Практическая психология	Прикладная психология	Теоретическая психология	Фундаментальная психология
<b>Бытие</b>	Онтологическая психология	Психология <u>бессознательного</u>	<b>Эмпирическая</b> Психология	<b>Экспериментальная</b> психология	<b>Развитие</b> психологии
<b>Явление</b>	Феноменологическая психология	<b>Объективная</b> психология	Психология <u>подсознательного</u>	<b>Формирование</b> психологии	<b>Структурная</b> психология
<b>Сущность</b>	Эпистемологическая психология.	<b>Субъективная</b> психология	<b>Становление</b> психологии	Психология <u>сознательного</u>	<b>Функциональная</b> психология
<b>Действительность</b>	Аксиологическая психология	<b>Возникновение</b> психологии	<b>Искусство</b> психологии	<b>Наука</b> психологии	Психология <u>сверхсознательного</u>

**Примечание:** - СЛЛ (стадии логической латерализации);

- УДД (уровни диалектической дивергенции).

**Кортеж** фундаментальных категорий ДЛП:

- **единичное, особенное, общее, всеобщее;**

- **бытие, явление, сущность, действительность**, – категории логики, диалектики, выполняющие функции строительных лесов при возведении величественного здания психологии, а также роль **категориальных маркеров** изображающих и отображающих **последовательность** и **порядок** построения психологической картины мира (табл. 2).

Разработка и реализация ДЛП предполагает и предусматривает философское понимание, логическое осознание, диалектическое осмысление, - рефлексивное

исследование **всеобщих законов** формирования и развития *холономного мышления* [13, 14].

Таблица 3

### СПЕЦИФИКАЦИЯ СТАДИЙ ЛОГИЧЕСКОЙ ЛАТЕРАЛИЗАЦИИ В ПСИХОЛОГИИ

Отрасли психологии	Единичное	Особенное	Общее	Всеобщее
<b>Общая психология</b>	Индивид	Индивидуальность	Личность	Субъект, универсум
	Психические Процессы	Психические состояния	Психические свойства	Психические образования
	Операции	Действия	Деятельность	Жизнедеятельность.
	Слова	Термины	Понятия	Категории
	Правила	Принципы	Закономерности	Законы
	Методические Приемы	Методики	Методы	Методология
	Техника	Искусство	Наука	Культура
<b>Социальная психология</b>	Личность	Группа (коллектив)	Общность	Общество (социум)
<b>Экономическая психология</b>	Потребление	Распределение	Обмен	Производство
<b>Биопсихо-логия</b>	Клетка	Ткань	Орган	Организм
<b>Психология Труда</b>	Специализация	Специальность	Профессия	Квалификация
<b>Математическая психология</b>	Точка	Линия	Плоскость	Объем
	Скаляр	Вектор	Тензор	Спинор

Задачи ДЛП - всестороннее **изучение** и **изложение** внутренних *связей* и внешних *отношений* между *категориями*:

- **КАЧЕСТВА, КОЛИЧЕСТВА, МЕРЫ;**
- **ВОЗНИКНОВЕНИЯ, СТАНОВЛЕНИЯ, ФОРМИРОВАНИЯ, РАЗВИТИЯ.**

Важная особенность холономного мышления – **обратимость** форм и операций мышления.

**Обратимость** – возможность и способность взаимной индукции единичного и всеобщего, абстрактного и конкретного, восхождения и нисхождения

Усвоение **КАЧЕСТВА** как «начала отсчета» познания, **присвоение КОЛИЧЕСТВА** как «масштабной шкалы», **освоение МЕРЫ** как «временной и

пространственной сетки» - необходимое условие **СТАНОВЛЕНИЯ** «трехмерной системы координат», оси которой символизируют **приобщение** к:

- а) Технике СУЖДЕНИЙ («начало отсчета»);
- б) Искусству РАССУЖДЕНИЙ («масштабная шкала»);
- в) Науке РАЗМЫШЛЕНИЙ («временная и пространственная сетка»);
- г) Культуре МЫШЛЕНИЯ («трехмерная система координат»).

При психофизических измерениях величин и математических исчислениях переменных категории степени всеобщности (**ЕДИНИЧНОЕ, ОСОБЕННОЕ, ОБЩЕЕ, ВСЕОБЩЕЕ**) изображаются знаками и/или отображаются символами как **СТАДИИ** плавного перехода, восхождения *от* начала отсчета *через* масштабную шкалу и сетку к системе координат, например, в перечисленных выше отраслях психологии (табл. 3).

Таблица 4

#### СУБОРДИНАЦИЯ УРОВНЕЙ ДИАЛЕКТИЧЕСКОЙ ДИВЕРГЕНЦИИ В ПСИХОЛОГИИ

	Взаимодействие	Деятельность	Сознание	Личность	Образование	Психика
<b>Бытие</b>	Активность	Взаимодействие субъекта и объекта	Знание	Место, статус	Обучение	Физическое раздражение
<b>Явление</b>	Поведение	Объективизация субъекта.	Осознание	Роль	Воспитание	Нервное возбуждение
<b>Сущность</b>	Деятельность	Субъективизация объекта	Познание	Функция	Научение	Психическое отражение
<b>Действительность</b>	Общение	Переход субъекта в объект.	Самосознание	Позиция	Развитие	Субъективный образ

Сейдулаев Б.А., Сейдулаев К.Б. Новая хоолономная парадигма психологии: тезаурус и модели. КазНПУ им. Абая. Вестник. Серия "Начальная школа и физическая культура" № 3(9). - Алматы, 2005.

Сейдулаев Б.А., Каримова Р.Б. Инновационная парадигма имиджелогии: тезаурус и модели. Имиджелогия - 2005. Материалы Третьего Международного симпозиума по имиджелогии. - М.: РИЦ АИМ, 2005.

Каримова Р.Б., Сейдулаев Б.А. Инновационная методология психологии: парадигмы и паттерны. Материалы II Международной Научно-практической конференции "Современные научные достижения - 2006". - Днепропетровск, 2006.

Сейдулаев Б.А. Холодная парадигма педагогического мышления: инновации и конструкты. Проблемы подготовки будущего учителя в условиях перехода на 12-летнее образование: Материалы Международной научно-практической конференции 30 ноября 2006 г.: в 2-х ч. – Ч. 1. - Алматы: КазНПУ им. Абая, 2006.

Сейдулаев Б.А. Инновационные конструкты холодной парадигмы педагогического мышления. Проблемы подготовки будущего учителя в условиях перехода на 12-летнее образование: Материалы Международной научно-практической конференции 30 ноября 2006 г.: в 2-х ч. – Ч. 2. - Алматы: КазНПУ им. Абая, 2006.

Сейдулаев Б.А. Инновационная холодная парадигма образования. Сборник материалов международной научно-практической конференции «Наука и образование на современном этапе развития общества». Министерство образования и науки Республики Казахстан. Казахский многопрофильный институт «ПАРАСАТ», Академия «ПРЕСТИЖ». - Алматы, 2007.

Сейдулаев Б.А. Системно-стилевая парадигма психологии. Вестник. Серия «Начальная школа и физическая культура». – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2007. - № 2 (13).

Сейдулаев Б.А. Функционально-структурная парадигма психологии. Вестник. Серия «Начальная школа и физическая культура». – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2008. - № 1 (16).

Сейдулаев Б.А. Дивергентно-латеральная парадигма психологии. Вестник. Серия «Начальная школа и физическая культура». – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2008. - № 3 (18).

Сейдулаев Б.А. Методология психологии: инновации и парадигмы. Актуальные проблемы и перспективы развития психологической науки Республики Казахстан. //Материалы международной научно-практической конференции (Алматы, 15-января 2010). – Алматы: КазГосЖенПУ, 2010.

Сейдулаев Б.А. Клиническая психология: система и стиль. Научно-методический журнал «Педагогика и психология». – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2010. - № 2 (3).

Пралиев С.Ж., Намазбаева Ж.И., Каракулова З.Ш., Садыкова А.Б. Психологические основы развития интеллектуальной личности в образовательной среде: Монография – Алматы: Издательство «Улагат» КазНПУ им. Абая, 2012. – 232.

Wilber, K. (1985) *The Holographic Paradigm and other paradoxes*. - Shambhala, Boston.

Kampis, G. (1991) *Self-Modifying systems in biology and cognitive science*. - Pergamon Press. New York.

УДК 159.9:35

## **ОПЫТ ИЗУЧЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ**

**Р.Ш. Сабирова** – к.психол.н., доцент, КарГУ имени Е.А. Букетова

### **Түйіндемe**

Аталмыш ғылыми мақалада жетекшінің басқару стиліне және жетекшінің әлеуметтік-коммуникативті құзыреттілігі салдар ретінде талдау жүргізілген. Зерттеу

нәтижесінде автор жетекшіге тек қарым-қатынасты орнату, қызметкерлерінің жұмысын жүйеге келтіріп қана қоймай, сонымен бірге оларға бірқатар өкілеттілікті бөлу, өзінде бақылау мүмкіндігін сақтай отырып, пікір айту еркіндігіне құқық беру біліктілігі қажет деген қорытындыға келеді.

*Тірек сөздер:* басқару стилі, басқарма тиімділігі, басқару жанасушылығы, әлеуметтік-коммуникативті құзыреттілік.

#### **Аннотация**

В данной научной статье проведен анализ стиля руководства управленца и, как следствие, социально-коммуникативной компетентности руководителя. В результате исследования автор пришел к выводу, что руководителю необходимо умение не только налаживать коммуникацию, координировать работу подчиненных, но и делегировать им ряд полномочий, предоставлять право на свободу мнения, сохраняя за собой функции контроля.

*Ключевые слова:* стиль руководства, эффективность управления, управленческое общение, социально-коммуникативная компетентность.

#### **Abstract**

This research paper analyzes the leadership style of a manager and as a result, socio-communicative competence of the head. The study author concluded that the head is necessary to establish not only the ability to communicate, coordinate the work of subordinates, but also to delegate some powers, to grant the right to freedom of opinion, retaining control functions.

*Keywords:* leadership style, management efficiency, managerial communication, social and communicative competence.

В трудах зарубежных и отечественных исследователей по теме управления личность управленца находилась на периферии внимания, а, следовательно – и анализа. Ранее внимание уделялось таким сферам деловой жизни как планирование, маркетинг, организация. Однако как показывает опыт последних лет, большое значение для развития организации имеет способность руководителя находить оптимальные способы коммуникации с коллективом, при этом важно рассмотрение его как целостной личности, с набором устойчивых характеристик. Большинство специалистов, изучающих эффективность системы управления, соглашаются с тем, что личность руководителя – прежде всего личность лидера, так как неспособность проявить в определенных ситуациях лидерские возможности однозначно приводит к снижению авторитета и эффективности профессиональной деятельности [1, с. 24]. Приведенными выше положениями обусловлена необходимость исследования наиболее универсальных критериев, определяющих эффективность управленческого общения.

Общение руководителя, вызванное необходимостью осуществления управленческих функций с учетом обратной связи, называется управленческим общением [2, с. 17]. Цель его состоит в изменении деятельности людей в определенном направлении, что соответствует одной из целей управления. Руководитель вступает в управленческое общение для того, чтобы, во-первых,

передать информацию в форме распоряжений, указаний, рекомендаций и советов, во-вторых, получить от подчиненных сведения о выполнении задания и, в-третьих, для оценки качества его выполнения [3, с. 81]. Однако руководители, отдавая распоряжения, не каждый раз контролируют их исполнение и не всегда дают оценку выполненному, поэтому первая из названных функций управленческого общения – выдача распорядительной информации – осуществляется наиболее часто и оказывает наибольшее влияние на деятельность организации.

Принято выделять несколько форм управленческого общения. Субординационная форма – это общение между руководителями и подчиненными, в основу которого положены административно-правовые нормы. Такое общение складывается как между руководителями и исполнителями, так и между руководителями разных уровней. Служебно-товарищеская форма общения – общение между коллегами, в основу которого положены административные уложения и моральные нормы [4]. Дружеской формой общения является общение между руководителями. В основе такого общения лежат социально-психологические нормы взаимодействия. Выбор руководителем той или иной формы управленческого общения зависит от уровня управления, производственных и общественных условий и индивидуально-психологических качеств подчиненных [5, с. 49].

Исследование ценностно-смысловой системы руководителя и ее взаимосвязи с эффективностью управленческого общения породило ряд задач методического характера. Одной из первых и наиболее важных задач, которую нам предстояло решить, это определить критерии эффективности управленческого общения и методы их диагностики. С этой целью нами были выбраны методика определения стиля руководства трудовым коллективом В.П. Захарова и опросник для оценки социально-коммуникативной компетентности (КСК).

Стиль руководства трудовым коллективом мы выбрали как критерий, опосредствованно позволяющий говорить об эффективности управленческого общения. Данную методику мы провели среди сотрудников предприятий. При подборе сотрудников, участвующих в опросе, мы соблюдали одно обязательное условие – все сотрудники должны быть знакомы с аттестуемым руководителем и участвовать в общей деятельности с ним. Таким образом, в опросе приняли участие 195 сотрудников организаций. На каждом предприятии нами было выбрано по 4 руководителя. Как правило, это руководители подразделений (служба сбыта, служба доставки, научно-технический отдел и т.п.). В данной методике мы могли продиагностировать степень выраженности у каждого руководителя коллегиального, попустительского и директивного стиля общения. В качестве критерия эффективности управленческого общения нами было выбрано преобладание коллегиального стиля, так как именно в использовании этого стиля заложены качества, характерные для эффективного управленческого общения, по мнению многих исследователей [6, с. 74].

Таким образом, нами были подсчитаны среднегрупповые показатели по каждой группе сотрудников, показывающие выраженность у каждого руководителя вышеперечисленных стилей руководства трудовым коллективом. На основании этого, мы получили индивидуальные результаты по каждому руководителю, отражающие уровень выраженности каждого из трех стилей руководства в глазах сотрудников.

Вторым критерием, который был важен для нас в нашем исследовании, выступила социально-коммуникативная компетентность. Для изучения этого компонента нами был использован опросник для оценки социально-коммуникативной компетентности (КСК). Данный опросник был предложен руководителям. Для отбора руководителей по статусу успешности управленческого общения, мы, прежде всего, обращали особое внимание на низкие показатели по шкале социально-коммуникативной неуклюжести, так как именно эта шкала отражает основные коммуникативные способности.

Таким образом, на первом этапе исследования для нас было важным разделить всю выборку руководителей на 2 подгруппы: эффективных в управленческом общении и неэффективных. Произвели мы это разделение, как уже было отмечено, на основании 2 методик. В первую группу, группу эффективных управленцев, нами были отобраны руководители, которые используют в своей деятельности преимущественно коллегиальный стиль руководства и обладающие достаточно низким уровнем социально-коммуникативной неуклюжести (соответственно, обладающие высокой степенью социально-коммуникативной компетентности). Соответственно во вторую группу, неэффективных управленцев, нами были отобраны руководители, использующие в своей деятельности преимущественно директивный и попустительский стили руководства, а также обладающие повышенной степенью социально-коммуникативной неуклюжести. Итак, вся выборка руководителей распалась на 2 подгруппы. I группа – управленцы с высокой эффективностью общения, II группа – управленцы с низкой эффективностью общения. Дальнейшую экспериментальную работу мы проводили, ориентируясь на это разделение.

Если обратиться к описанным выше методикам, то среднегрупповые результаты по намеченным нами группам, выглядят следующим образом (см. таблицу 1).

Таблица 1

Среднегрупповые результаты по методике определения стиля руководства

Группа рук-лей	Стиль руководства		
	коллегиальный	попустительский	директивный
I	9,11	3,51	3,37
II	2,49	7,23	6,20

Ориентируясь на представленные результаты, мы видим, что руководители первой группы преимущественно используют коллегиальный стиль руководства и, в гораздо меньшей степени, попустительский и директивный. Это значит, что данные руководители проявляют требовательность и контроль, которые сочетаются с инициативным и творческим подходом к выполняемой работе и сознательным соблюдением дисциплины. Они умеют делегировать полномочия и разделить ответственность, что является немаловажным фактором в эффективном руководстве. Также для руководителей данной группы характерна демократичность в принятии решения.

Сравнивая данные результаты с результатами второй группы, мы можем отметить преобладание во второй группе руководителей попустительского и директивного стилей руководства при малой выраженности коллегиального стиля. Данные показатели говорят об ориентации руководителей данной группы на собственное мнение и оценки. При этом наличествует стремление к власти, уверенность в себе, склонность к жесткой формальной дисциплине, большая дистанция с подчиненными, нежелание признавать свои ошибки. Игнорирование инициативы, творческой активности людей приводит, как правило, к единоличному принятию решений и жесткому контролю за действиями подчиненных. Также часто в данной группе используется попустительский стиль, что говорит о снисходительности к работникам, отсутствии требовательности и строгой дисциплины, контроля. При этом ярко выражена либеральность, панибратство с подчиненными и склонность перекладывать ответственность в принятии решений.

Для оценки социально-коммуникативной компетентности нами был использован опросник КСК. Среднегрупповые результаты по двум группам руководителей представлены в таблице 2.

Таблица 2

Среднегрупповые результаты по методике КСК

Группа рук-лей	Шкалы опросника					
	СКН	НН	К	ССР	ИН	ФН
I	8,84	11,84	4,34	10,34	10,23	8
II	13,58	15,02	9,29	15,70	13,55	12,14

По представленным в таблице результатам мы имеем следующую картину. Руководители первой группы отличаются низким уровнем стремления к комфортности, фрустрационной нетолерантности и социально-коммуникативной некомпетентности. В области средних у них находятся показатели по нетерпеливости к неопределенности, стремления к статусному росту и избеганию неудач. Данное сочетание качеств характеризует руководителей данной группы как людей, не поддающихся давлению группы, отстаивающих свои позиции в принятии решений. Достаточно низкие показатели по шкале фрустрационной нетолерантности говорят об эмоциональ-



ном комфорте в коммуникативной сфере, способности адекватно и объективно принимать социально-коммуникативные ситуации и реагировать на них. С этой шкалой согласуются показатели по социально-коммуникативной неуклюжести, которые свидетельствуют о коммуникативной успешности руководителей. Значения по остальным шкалам свидетельствуют о проявляющейся нетерпимости к неопределенности, избеганию неудач и стремлению к статусному росту.

Во второй группе ситуация иная. Мы имеем руководителей с повышенной степенью стремления к статусному росту, изменить и повысить свое положение, по при этом с минимумом усилий и потерь, так как присутствует высокая степень избегания неудач. При этом руководители данной группы просто не выносят неопределенности положения, некоторая неясность их пугает, что подтверждают высокие баллы по шкале нетерпимости к неопределенности. Руководители данной группы обладают к тому же высоким уровнем социально-коммуникативной неуклюжести и фрустрационной нетолерантности, что говорит о дискомфорте в социально-коммуникативных ситуациях, фрустрационных переживаниях, эмоциональном дискомфорте по отношению к коммуникативной сфере. Уровень конформности не очень высокий, но значительно превышает тот же уровень в 1 группе. Это говорит нам о том, что руководители второй группы в большей степени склонны поддаваться влиянию группы и групповому давлению.

С целью проведения дальнейшего исследования и избегания разного рода искажений, нам необходимо было ответить на вопрос: действительно ли выделенные нами 2 подгруппы различаются по выбранным нами критериям. Действительно ли значимо различаются, выделенные нами группы руководителей? С этой целью нами был использован U-критерий Манна-Уитни по следующим причинам. Данный критерий предназначен для оценки различий между двумя выборками по уровню какого-либо признака, количественно измеренного. Он позволяет выявлять различия даже между малыми выборками и является более мощным, чем критерий Розенбаума.

Таблица 3

Значения U критерия Манна-Уитни, рассчитанные по методике оценки стиля руководства и КСК

шкалы	p<0,01	p<0,05	Uэмп
К	285	331	9
П	285	331	45
Д	285	331	83,5
СКН	285	331	12
НН	285	331	142
К	285	331	9
ССР	285	331	32,5
ИН	285	331	134,5
ФН	285	331	59

Ориентируясь на критические значения критерия и эмпирические значения, рассчитанные нами, мы можем сделать вывод, что две группы руководителей значительно отличаются друг от друга.

Таким образом, на сегодняшний день необходим новый тип руководителя, основной задачей которого является эффективная организация работы персонала предприятия. Он должен уметь не только налаживать коммуникацию, координировать работу подчиненных, но и делегировать им ряд полномочий, предоставлять право отстаивать собственное мнение, сохраняя за собой функции контроля.

1 *Механизм стратегического управления конкурентоспособностью вуза на рынке образовательных услуг на основе бенчмаркинга и методики распознавания образов: монография. / Подопригора М.Г. – Таганрог: Издательство ТТИ ЮФУ, 2011. – 216 с.*

2 *Тесленко А.Н. Социальная психология управления. – Астана: Университет «Туран-Астана», 2009. – 231 с.*

3 *Сабирова Р.Ш., Акатаева Л.С., Короткевич Е.А. Характеристика сущности организационной культуры и ее структурных элементов. Вестник КарГУ. Серия Педагогика № 2 (66). – 2012. – С.79-85*

4 *Rhea Blanken, 8 Common Leadership Styles. Associationsnow.January 2013. [Электронный ресурс]. - [http://www.asaecenter.org/Resources/ANowDetail.cfm?ItemNumber=241962\(дата\\_обращения\\_17.05.2014\)](http://www.asaecenter.org/Resources/ANowDetail.cfm?ItemNumber=241962(дата_обращения_17.05.2014)).*

5 *Королев Л.М. Психология управления. – Изд.: Дашиков и К, 2011. – 188 с.*

6 *Jocelyn Wiltshire, Joshua S. Bourdage, Kibeom Lee. Honesty-Humility and Perceptions of Organizational Politics in Predicting Workplace Outcomes. JournalofBusinessandPsychology, May 2013. P. 67-78.*

ОӘЖ 774-14/17

## **ПЕДАГОГТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЖОҒАРЫ САНАЛЫЛЫҚ-ТӘРБИЕЛІЛІК КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР**

**А.С. Косшыгулова – КазНПУ имени Абая,**

**Б.Б. Атабекова – КазНПУ имени Абая**

### **Түйіндеме**

Мақалада болашақ маманның шығармашылық дербестік арқылы танымдық-интеллектуалдық әлемін дамытып қана қоймай, кәсіби маңызды сапаларын қалыптастыруға мүмкіндігі жөнінде деректер берілген Сондықтан шығармашылық дербестікке жеке тұлғаның дамуына, оның рухани тұрғыда жетілуінде маңызды, білімдік және психологиялық мәні терең құндылық бағдар ретінде танудың маңызы зор.

*Тірек сөздер:* психологиялық қызмет, таным процестердің дамуы, психологиялық зерттеулер, психологиялық білім.

### **Аннотация**

В данной статье определяется психолого-педагогические основы педагогических творчество у учащихся взаимосвязи компетенции и компетентности в профессионализме педагога.

Совершенствовании умений коммуникабельности в области умений общения и педагогической техники и уровень эффективности профессионального (педагогического) общения будущего педагога.

*Ключевые слова:* психологическая деятельность, психологически исследовать, психологическое знание

### **Abstract**

This article defines the basic approaches the relationship of competence and expertise in the skill of the teacher. Improving the skills of interpersonal skills in communication skills and teaching techniques and professional level of performance (teaching) of communication of the future teacher

*Keywords:* psychological activity, psychologically to investigate, psychological knowledge.

Бүгінгі таңда жаңарған Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуындағы басты мақсаттарының бірі - әлемдік деңгейдегі бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына ену. Осы бағытта білім алушыларды жоғары маңызды құндылық деп танып, қоғамның дамуының өзегі болып табылатын болашақ мамандарды кәсіби даярлау сапасын жетілдіруді басты бағдар тұтады [1].

Тұғырлы білімдері мен кәсіби біліктерін оңтайлы сабақтастыра отырып, кәсіби міндеттерін шығармашылықпен шеше білетін жаңа тұрпатты маман даярлау үдерісін білім алушылардың дербес іс-әрекетінсіз елестету және оны жүзеге асыру мүмкін емес. Сондықтан оқу орындарында кәсіби даярлау үдерісін жаңаша сипатта қарастырып, шығармашылық дербестік сапаларын дамыту негізінде меңгерген білімдері мен білік, дағдыларын шығармашылықпен қолдана білуге үйрету маңызды міндет.

Қай елдің болсын өсіп өркендеуі, әлемдік ортада алдыңғы шептен орын алуы оның ұлттық білім беру жүйесінің қалыптасуына, даму бағытына, қазіргі таңдағы оқытудың дидактикалық жаңа сипаты – жаңа оқыту технологияларын, оқу ақпараттарын ұтымды қолдану, шығармашылық оқыту түрлерін кеңінен пайдалануға байланысты. Ал шығармашылық іс-әрекет арқылы жаңа нәтижеге жету мен өзекті мәселенің шешімін табу шығармашылық дербестік негізінде жүзеге асады [2].

Шығармашылық дербестік – болашақ маманның танымдық-интеллектуалдық әлемін дамытып қана қоймай, кәсіби маңызды сапаларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сондықтан шығармашылық дербестікке жеке тұлғаның дамуына, оның рухани тұрғыда жетілуінде маңызды, білімдік және психологиялық мәні терең құндылық бағдар ретінде танудың маңызы зор.

Біздің қазіргі орта мектеп және жоғары оқу орындарының маңызды мәселелерінің бірі: білім алушылардың шығармашылық белсенділігін арттыру және білімді өз бетінше алуы және оны қолдана білуі. Білім алушының

белсенділігін, қызығушылығын арттыра отырып, кәсіби құзырлылық деңгейіне жеткен шығармашыл дарынды білім алушылардың педагогикалық икемділіктерін дамытуға жағдай жасап, пайдасын тигізетіні сөзсіз.

Шығармашылық – жаңа рухани және материалдық құндылықтарды жасау жолындағы адам әрекетінің нәтижесі, жемісі. Шығармашылық тек адамға ғана тән құбылыс.

Шығармашылық іс-әрекеттің негізгі белгілері адамның жемісті тіршілігін қамтамасыз ете отырып, оның қабілеттіліктеріне негізделеді. Тұлғаның белгілі-бір әрекетке қабілеттілігі қаншалықты жоғары болса, соншалықты оның бойында сол іс-әрекетке қызығушылығы көп артады.

Оқушының шығармашылық әрекетінің негізгі сипаттамаларын және оларға сәйкес қалыптасатын қабілеттіліктерін Ю.Г.Юдина мына түрде қарастырады:

1. Оқушының шығармашылық іс-әрекетінің міндетті түрде талап етілуі: оқушылардың ғылыми-практикалық конференциясы жыл соңындағы шығармашылық емтихан, жылдық мектептік көрмеге қорытынды жұмыс тапсыру, т.б.

2. Оқушының шығармашылық іс-әрекетінің пайда болуының жан-жақтылығы: жаңа ситуацияға байланысты білім, икемділіктерін қолдана білу, таныс объектілердің жаңа функцияларын көре білу, шешімдердің баламасын таба білу, мәселенің белгілі шешіміне қоса шешімнің жаңа, тың әдістерін таба білу.

3. Сыныптағы ерекше эмоционалдық шығармашылық атмосфера және оқушының қызығушылығы, белгілі эмоция, сезімдердің барлығы оқушылардың шығармашылық әрекетінің шарты ретінде эмоциялық шығармашылық атмосферасы болып есептеледі. Кейбір оқушылар үшін эмоциялық қызығушылық белгілі-бір пәнді меңгеруге деген негіз болып табылады. Ал, кейбір оқушылар үшін эмоциялық көңіл-күй олардың болашақ шығармашылық жұмыстарына бағыт береді.

4. Оқушылардың жаңа бір нәрсені ашуы: оқушы өзін белгілі-бір жаңалықтардың авторы ретінде сезінеді, бұл оған сол пән төңірегіндегі қызығушылығын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Шығармашылық әрекет оқушыны өзіне тарта, баули түседі.

Алуан түрлі адамзат қызметтерін сипатына қарай шығармашылық (продуктивті) және механикалық (репродуктивті) қызмет деп екіге бөледі. Солардың ішінде адамзат қызметіндегі үлкен орынды шығармашылық қызмет алады.

Шығармашылық қызметке – қандайда бір қатаң ереже (алгоритм) бойынша емес өз бетінше ұйымдастыруға негізделген кез келген қызметті, қызметін тиімді жоспарлай алуға қабілетті, өз іс-әрекетін жағдайға қарай қайта құра білу, өзін-өзі қадағалау, қызметке қатысты объектілер жайлы түсінігін қайта қарау, қажет болса өзгерте алу қабілетін жатқызады. Шығармашылық қызметті анықтайтын қасиет ретінде оның мынандай процессуалдық сипаттамасын қарастырамыз: негізделмеуі немесе толық емес негізделуі, қызмет нәтижесінде

жету үшін қай операцияны қандай жағдайда орындау қажет екендігін білмеу (немесе дұрыс емес, толық емес білім).

Шығармашылық қызмет тәжірибесін жинақтау зерттеу әдісі болып табылады. Бұл:

- шығармашылық қызметтің жоғарыда келтірілген сипаттарын қалыптастыратын;

- білімді шығармашылық түрде меңгеруді, яғни проблемалық тапсырмаларды шешу мен осы арқылы жаңа білімдер іздеп табуды үйрететін;

- танымдық ғылыми әрекеттерді іздестіру үрдісі барысында ғылыми әрекеттерді меңгеруді қамтамасыз ететін;

- қызметке қызығушылық пен қызметті қажет етушілік себептер осы қызметтен тыс пайда болмайтын болғандықтан танымдық қызметке қызығушылық пен оны қажет етушілікті қалыптастыру шарты болатын. Мұның басты міндеті – мәселелер мен проблемалық тапсырмаларды шешудегі іздену қызметін ұйымдастыру.

Жеке тұлға - білім алушылар құзырлығын дамыту үшін, яғни қоғамның жан-жақты білімді, белсенді азаматын тәрбиелеу үшін, жалпы білім беретін пәндер бойынша алуан түрлі шығармашылық жұмыстарды ұйымдастырудың маңызы зор.

*1 ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2011 жылғы 28 қаңтардағы - Қазақстан халқына жолдауы.*

*2 Рувинский Л.И. Мамандыққа кіріспе. – А., 1991 ж.*

*3 Урунбасарова Ә.А. Этика преподавателя. – А., 2004 г.*

*4 Бұлақбаева М.К. Педагог мамандығына кіріспе. – Алматы, 2005ж.*

*5 Әбиев Ж., Бабаев С., Құдиярова А., Педагогика., -А., 2004 ж.*

УДК 378.016.02..

159.9(574)

## **ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА ПСИХОЛОГОВ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ**

**А.А. Нурахунова** - *Магистр психологии, старший преподаватель кафедры  
общей педагогики и психологии КазНПУ имени Абая,*

**А.А. Тынышбаева** – *д.с.н, к.психол.н, ассоциированный проф., г. Астана*

### **Түйіндеме**

Мақала Қазақстандағы жоғары білім беруді жаңғырту жағдайындағы психологтарды кәсіптік дайындау мәселесіне арналған, Болон үдерісінің принциптерінің жүзеге асырылуы мен кредиттік оқыту жүйесіне ауысудың басымдықтары қарастырылған. Білім алушылардың оқу еңбегі және оқу уақыты. Оқу жүктемесі аспектісі түбегейлі зерттелінді. Сонымен қатар, мақалада, ғылым және білім басымдылығы ең алдымен, ұлттық рыноктағы қажеттілік міндетіне жауап беру керек.

*Негізгі сөздер:* құзыр, жеке - ориентированное тәлім-тәрбие, тәлім-тәрбиенің несиелік технологиясы, академиялық жинақылық.

#### **Аннотация**

Статья посвящена проблемам профессиональной подготовки психологов в условиях модернизации высшего образования в Казахстане, вопросам реализации Болонского процесса, преимуществ перехода к кредитной системе обучения. Подробно исследуются, аспекты учебной нагрузки, учебного труда и учебного времени обучающегося. Кроме того, в статье подчеркивается, что приоритеты в образовании и науке должны, прежде всего, отвечать потребностям национального рынка.

*Ключевые слова:* компетенция, личностно – ориентированное обучение, кредитная технология обучения, академическая мобильность.

#### **Abstract**

The article is devoted to the training of psychologists in the modernization of higher education in Kazakhstan, the issues of implementation of the Bologna process, the benefits of moving to the credit system of education. Investigated in detail, aspects of the teaching load, academic work and academic learning time. In addition, the article stresses that the priorities in education and science should primarily meet the needs of the national market.

*Keywords:* competence, personality - oriented teaching, credit technology of education, academic mobility.

Мощные интеграционные процессы, захватывающие все сферы общественной жизни, в том числе и высшую школу, становятся важнейшей тенденцией последних десятилетий нашего времени. Высшее профессиональное образование и наука становятся фундаментальным фактором общественного развития и выдвигаются в наиболее приоритетные национальные и общемировые компоненты культурного, социального и экономически устойчивого развития мира. Становится все более очевидным, что национальные системы высшего образования не могут развиваться вне глобальных процессов и тенденций, вне запросов мирового рынка труда [1].

В Казахстане модернизация высшего образования, тесным образом связана с проблемой профессионализации социальной сферы, и становится важным условием активизации ресурсных потенциалов индивидов, групп, сообществ, как динамичный процесс профессионального развития специалиста, направленный на формирование актуальных для данной сферы личностно-профессиональных компетентностей. В данном подходе, большое значение придается профессиональной подготовке психологов.

Вузы Казахстана перешли к единой трехуровневой (бакалавр, магистр, докторант) системе высшего профессионального образования с введением механизма учета освоенного студентом (выпускником) содержания образования в виде кредитных единиц. Особенность учебного процесса в университетах заключается в возможности выбора индивидуальной траектории обучения для каждого студента. Гибкость образовательной программы

обеспечивается индивидуальным учебным планом, он в большей мере ориентирован на студента, где значение придается структуре учебного плана и полезности программ обучения для будущего положения выпускника в обществе. Содержание диплома определяется компетенциями, в том числе знаниями и умениями, необходимыми для их формирования. Безусловно, это, невозможно без тесного контакта с представителями экономики, так как формирование компетенций становится главным инструментом конкурентоспособности предприятий. Экономика оказывает давление на систему образования с тем, чтобы учебные заведения формировали ожидаемые компетенции. Соответственно образовательные программы, разрабатываются с учетом потребностей экономического сообщества, с ориентацией на сближение образования и профессиональной деятельности.

Формат учебного плана (curriculum) профессиональной подготовки психологов в казахстанских вузах, состоит из циклов по конкретному направлению и содержит выборность тех или иных курсов и их последовательность (пререквизиты). Образовательная программа, состоящая из модульной компонента, имеет очевидные преимущества, в ней основной упор делается на структуру всего учебного плана и позволяет избежать излишней детализации, чрезмерного количества экзаменов. Кроме того, она облегчает перенос кредитов, увеличивает гибкость, делает возможным строить различные учебные планы, находить имеющие точки соприкосновения друг с другом [2]. Компетентностный подход позволяет убедиться в том, что содержание обучения соответствует ожиданиям предприятия. В целом, количественной системе понятий, созданной с использованием кредитов, программы курсов разрабатываются, опираясь на ожидаемые результаты обучения (компетенции) для определенного рынка труда.

Специально разработанные учебные программы с применением междисциплинарного и полидисциплинарного подходов, с усилением профессионализации помогают осуществить переход от обязательного прохождения всего процесса обучения к более гибкому, с увеличением доли индивидуального обучения. Такой адаптированный процесс обучения позволяет:

- определять направление обучения студента в соответствии с его профессиональным или персональным проектом;
- учитывать разные категории студентов и их потребности, осваивать трансверсальные компетенции (иностранные языки, информатика);
- облегчить оценку обучения за границей;
- изменить методику преподавания;
- профессионализировать содержание обучения;
- максимально приблизить к потребностям рынка труда;
- составить план в соответствии с формируемыми компетенциями;
- учитывать трансверсальные компетенции;
- разработать новые учебные программы, по мере появления новых востребованных специальностей.

Главное требование в индивидуальном плане обучающегося состоит в том, чтобы общее количество кредитных часов по данному разделу, не должно быть менее указанного объема. Поэтому для студента - психолога он предполагает ограничения, не строгие общие для общеобразовательного цикла и свобода выбора снижается в цикле специальных дисциплин компонента по выбору. Таким образом, студенту предоставлена возможность лично самому с помощью тьютора составлять список предметов, порядок их изучения, при этом выбор дисциплин происходит не только при поступлении в университет, но и его пересматривают перед началом каждого семестра. Такой подход организации учебного процесса в большей мере позволяет решать несколько важных вопросов для студентов, а именно учитывать его социально-экономические условия жизни (возможности оплаты за обучение), особенности адаптации, соизмеримость личных и познавательных возможностей по усвоению программного содержания и, наконец, выбрать учебное время для изучения курсов в других университетах (мобильность).

Для поддержания мобильности студентов очень удобна система кредитов. Кредит, как известно, это обобщенная единица учета трудоемкости учебного труда студента и, параллельно является единицей измерения освоенного студентом содержания образования

Учебная нагрузка студентов определяется как важнейший фактор, и в этой связи, в решении вопроса, что студент должен знать и тем, что он может выучить за установленный период времени, составляет определенный конфликт между этим. Стоит отдельно отметить, что в ЕПВО строгого соответствия между кредитными и контактными часами нет. Это позволяет на усмотрение выпускающей кафедрой для каждого изучаемого курса самой устанавливать свое соотношение между аудиторными и внеаудиторными занятиями.

Что касается компетентного подхода в структуре мобильности студентов. Для этого существует проект «Tuning» («Настройка образовательных структур»). Суть механизмов настройки заключается организация и управление с использованием инструментов Болонского процесса для согласованного представления структур и описаний программ всех уровней на основе компетентного подхода. Так как, описано выше, средний объем часов в год: 1 600, следовательно, 1 год равен 60 ECTS. Отсюда следует, что 1 кредит =  $1\ 600/60 = 26,6$  часов (т.е. от 25 до 30 часов). Итого ECTS по 3 степеням: бакалавриат общего или профессионального образования - 180 кредитов, магистратура общего или профессионального образования - 120 кредитов, докторантура -180 кредитов. Гибкость учебного процесса основана на учебных блоках, блоки разделены на модули. Каждый модуль оценивается отдельно. Это является весьма удобным, поскольку позволяет выстраивать гибкую, индивидуальную траекторию обучения для студента ориентированного на мобильность. Для учета учебной работы студента в национальном вузе, Министерством образования и науки Республики Казахстан установлена совместимость отечественных с европейскими кредитами («Правила организации учебного процесса по кредитной технологии», 2011).



Три основополагающих принципа Болонского процесса, первое, образование - личное дело молодого человека; второе – Europass и третье соответствие профессиональной подготовки в вузе потребностям национального и регионального рынка, позволяет определять личную ответственность студента за свою учебу. Осуществление этих принципов и соответствие им управление учебным процессом в вузе, поможет повысить качество образования будущего специалиста, а также устранил однобокую позицию - возлагать ответственность за профессиональное обучение молодого человека только на преподавателя.

Заключение. Болонским процессом, не предполагает внедрение единой и идентичной системы квалификаций и типов дипломов. Этот факт еще остается актуальным в Европе даже при условии, что система одинаковых дипломов во многих университетах начинает развиваться, а сами университеты, как показывает опыт работают по разному. Болонский процесс не означает уравнивание всех университетов, скорее в этих условиях, университеты должны: разработать свою стратегию развития, определить приоритеты в образовании и науке, привлечь свои ресурсы, разработать учебные программы, отвечающие своим потребностям рынка труда.

*1 Болонский процесс: нарастающая динамика и многообразие (документы международных форумов и мнения европейских экспертов)/Под науч. ред. д-ра пед. наук, профессора В.И. Байденко. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2002. – 408 с.*

*2 Принципы модульного обучения: Метод. разработка для преподавателей / Сост. О.Г. Проворова.- Красноярск, 2006.- 32 с.*

УДК 774-12.13

## **ҰЛТТЫҚ МЕКТЕПТЕ ҰЛТТЫҚ САНА-СЕЗІМНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ КЕЙБІР ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

**Ғ.Ө. Сатенова – Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Мемлекеттік  
Университеті**

### **Түйіндеме**

Мақалада ұлттық тәлім тәрбие алатын ұлттық мектеп оқушыларының сана сезім ерекшеліктерін зерттеу мәселесі қарастырылған. Бұнда ұлттық сана сезім категориясына теоретикалық талдау жасалып, мәселені эксперименталды тұрғыдан зерттеу ерекшеліктері сипатталған. Зерттеу екі топтан тұратын 10-11 сыныптың 182 оқушыларына жүргізілген. Ұлттық сананы зерттеу барысында үш әдістеме қолданылды. Зерттеу М. Рокичтің құндылықтар бағдары әдістемесі, Л. Г. Почебуттың мәдени-құндылықтарды бағдарлау тесті және проективті сурет әдістемесі арқылы жүргізілді.

*Тірек сөздер:* ұлттық сана, ұлттық мектеп, құндылықтар бағдары, мәдениеттер типі, проективті сурет, оқыту, тәрбиелеу, оқушы.

### **Аннотация**

В статье рассматривается проблема исследования особенностей формирования национального самосознания у учащихся обучающихся в национальных школах. В статье дан теоретический анализ понятию национальное самосознание, также отражены результаты экспериментального исследования. Исследование проводилось в двух группах, всего участвовало 182 ученика 10-11 классов. Исследование национального самосознания проводилось с помощью трех методик: Методика ценностные ориентации М.Рокича, тест культурно-ценностных ориентации Л. Г. Почебут и метод проективного рисунка.

*Ключевые слова:* национальное самосознание, национальная школа, ценностные ориентации, типы культур, проективный рисунок, обучение, воспитание, ученики.

### **Abstract**

In article the problem of research of features of formation of national consciousness at pupils being trained at national schools is considered. In article the theoretical analysis is given to concept national consciousness, results of experimental research are also reflected. Research was conducted in two groups, all 182 pupils of 10-11 classes participated. Research of national consciousness was conducted with help of three techniques: Technique M. Rokich's valuable orientations, test cultural and valuable L. G. Pochebut's orientations and method of projective drawing.

*Keywords:* national consciousness, national school, valuable orientations, types of cultures, projective drawing, training, education, pupils.

Республикамыздың қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайында ұлттық мектептің барлық сатысында білім мен тәрбие мазмұнын қайта құру қажеттілігі арта түсуде. Себебі қоғамның алға басуы көп ретте бүгінгі ұрпақтың қандай дәрежеде білім алып тәрбиеленуіне тікелей байланысты. Сондықтан да ұлттық мектептерде оқыту мен тәрбиелеу барысында этникалық-мәдениетті тұлғада ұлттық сана сезімді қалыптастыру қажет. Этникалық-мәдениетті тұлғада ұлттық сана мектептегі оқыту процесінің негізінде қалыптасады. Біздің жұмысымызда ұлттық мектеп пен дәстүрлі мектеп оқушыларында ұлттық сана сезімнің қалыптасуының ерекшеліктері қаралатын болады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев білім беру ісін реформалаудың стратегиялық міндеттерінің бірі – шығармашылық тұрғыдан ойлай білетін жеке тұлғаны мәдениетті, рухани биік деңгейде тәрбиелеу болып отырғандығына баса назар аударды. Осыған байланысты, жалпы адамзаттық қадір-қасиеттерінің мән-маңызын түсінетін білімді, ізгі ұрпақ тәрбиелеу міндетін тәрбиелеудегі ең негізгі мәселе жалпы білім беретін орта мектептің оқу-тәрбие процесін ұлттық негізге құру болып отырғандығы – зерттеліп отырған мәселеміздің өзектілігін көрсетеді.

Тақырыптың өзектілігін нақтылау үшін және оның психологиялық маңыздылығын көрсету үшін зерттеу жұмысымыздың объектісі ретінде – этникалық-мәдени кеңістіктегі тұлғаны қалыптастырушы этникалық әлеуметтендіру институты қазіргі заманымыздың мектебі.

Зерттеу пәні – қазіргі замандағы ұлттық мектептегі оқытылатын тұлғаларда ұлттық сана сезімнің қалыптасуы.

Зерттеу жұмысымыздың мақсаты – ұлттық мектептердің өзіндік ерекшеліктеріне талдау жасай отырып, ұлттық сана-сезімнің психологиялық ерекшеліктерін анықтау.

Мақсатымызға байланысты алдымызға келесідей міндеттерді қоямыз:

-зерттелген мәселеге байланысты әдебиеттерге талдау жасай отырып, оның әдіснамалық негізін анықтау;

-зерттеу мәселесіне байланысты әдістемелерді сұрыптау;

-ұлттық мектептің психологиялық негізін ғылыми-тәжірибелік тұрғыдан көрсету;

-ұлттық мектептегі және дәстүрлі мектептегі оқыту процесі барысында ұлттық сана-сезімнің қалыптасу ерекшеліктерін салыстыру.

Зерттеу жұмысымыздың жалпы болжамы – ұлттық мектеп оқушыларының ұлттық сана-сезімнің дамуы ұлттық реңге және ұлттық сипаттың қалыптасуына байланысты болады.

Жанама болжамдар:

1. Ұлттық мектеп оқушыларында дәстүрлі мектеп оқушыларымен салыстырғанда құндылықтар бағдары бойынша елеулі өзгешеліктер болады.

2. Ұлттық мектеп оқушыларында дәстүрлі мектеп оқушыларына қарағанда динамикалық түрде дамыған мәдениет типі басым болып келеді.

3. Ұлттық мектеп оқушыларында дәстүрлі мектеп оқушыларына қарағанда ұлттық бейнеге сипат беруі, олардың әлеуметтік, тұрмыстық, саяси таным деңгейіне байланысты болады.

Зерттеу жұмысының жаңалығы – алғаш рет Қазақстанда ұлттық мектепте психологиялық негізін ашу қолға алынып отыр, сонымен қатар оқушылардың ұлттық сана сезімінің қалыптасуының психологиялық ерекшеліктері қарастырылды.

Тәжірибелік мәніне келетін болсақ, зерттеу жұмысынан кейін шыққан нәтижелеріне байланысты анықталған психологиялық ерекшеліктерді ескере отырып, ұлттық мектептерде оқу-тәрбие жұмыстарын ұйымдастыру жолдарын қарастыру.

Теориялық мәні – жалпы білім берудегі ұлттық мектептің психологиялық негіздерін ғылыми теориялық бағытта көрсетуі болып табылады.

Кез келген азаматтың орта білім беру құқығын жалпы білім беретін мектептер, лицейлер, гимназиялар және кәсіби білім беру мекемелері қамтамасыз етеді.

Орта білім берудің мақсаты: алынған білімдердің, кәсіби нышандарының негізінде еркін өз өзін дамыта отырып, жүзеге асыра алтын және тез өзгеріп отыратын қоғамда өз бетімен дұрыс шешімді қабылдай алатын тұлғаны қалыптастыру.

Ұлттың болашағы мен ұлт өкілінің тағдыры бір-бірімен тығыз байланысты, бір-біріне тәуелді. Сондықтан да сонау ХХ ғасырдың басында зиялы азаматтары ұлт болашағын ойлап, мектептің негізгі бағыт-бағдары – ана тілінің табиғи тазалығы мектепте оқылатын пәндердің бәрі – ұлттық болмысымызға үйлесуі қажеттігін көргендікпен болжап зерделі ой тастаған.

Қазақстан Республикасының этно мәдени білім беру концепциясы білім беруді – ұлттық сананың қалыптасуы құралы ретінде анықтап, дамытушы, тасымалдаушы, дифференциациялайтын, интеграциялайтын функцияларды атқарады, – деп көрсетілген. Ендеше ұлттық сана сезім ұлттық рендегі оқытудың және т.б. факторлардың негізінде қалыптасатынын көруге болады /8/.

Ұлттық сана сезім өте күрделі рухани қайта құрылым. Бұл мәселе Ю.В. Бромлей, В.И. Козлов, П.И. Кушнер, Л.Н. Чебоксаров, Л.М. Дробижева, А.К. Қалмырзаева, О .Б. Мұхамедбердиева, А.К. Уледова және т.б. еңбектерінде қарастырылған /3, 4, 5, 8, 9, 10/.

Ұлттық сана сезімнің жалпы сипаттамасын келесідей анықтауға болады: «бұл өзін белгілі бір этносқа жатқызу сезімі мен этникалық анықталуда көрінетін индивидтің өзін этникалық топқа жатқызуы».

Г.У. Солдатова ұлттық сана-сезімге келесідей анықтама береді: этникалық сана-сезім – әлемді спецификалық қабылдаудың бір түрі, яғни этномәдени шындыққа қатысты әлеуметтік топтың белгілі бір қатынасы, өз ұлтына жататынынды және өз ұлтының құндылықтарын саналы түрде сезіну.

Яғни осыдан біз ұлттық сана сезімнің құндылықтар бағдарымен тығыз байланысты болатынын көреміз.

Құндылықтардың психологиялық категориясы мотивациялық құбылыстардың класына жатады. Адам психикасында құндылықтар позитивті немесе негативті эмоциялардың нақтылы бір біліммен үйлесіп жүруінен туындайды, ал бұның негізінде адам өз жүріс-тұрысының немесе іс-әрекетінің белгілі бір варианттарын таңдай алады. Құндылықтар бағдары интеграциялайтын, координациялайтын, тұрақтандыратын, стимулдық, танымдық, бейімдеушілік және реттеуші функцияларын атқарады. Осы функциялардың жүзеге асуы тұлғаның тұтастығын қамтамасыз етіледі. Сонымен бірге, құндылықтар бағдары сыртқы өзгерістерге объективті тұрақтандырылып, тұлға дамуының ішкі негізін активизациялайды.

Сонымен, құндылықтар бағдары өзіндік сана-сезім мен ұлттық сана-сезімнің құрылымының негізгі бөлешегі болып табылады, себебі ол адамның психикасының барлық деңгейлерін – қажеттіліктерден бастап идеалдарға дейін – қамти отырып, адамның реалды жүріс-тұрысын реттейді.

Қ. Б. Жарықбаев бойынша ұлттық сана сезім – этностың өмір сүру ерекшеліктері мен әдет-ғұрып деген ұғымдарды қосатын этнопсихологиялық феномин /6, 7/.

Егер де ғалымдардың пікірлерін жалпылайтын болсақ, онда ұлттық сана дегеніміз ұлттық идеялардың, көзқарастардың, сенімдердің жиынтығы болып табылады.

Б. Ә. Әмірова ұлттық сана сезімнің қалыптасуына әсер ететін факторлардың ішіне әлеуметтену ортасын (жанұя, мектеп, т.б.), ұлттық құндылықтарды (салт-дәстүр, әдет-ғұрып, өнер, әдебиет, т.б.) және тұрмыстық-шаруашылық іс-әрекетті (айналасу тіршіліктері) жатқызады. Ұлттық сана сезімнің құрамдас бөліктеріне ұлттық таптаурындар (жүріс-тұрыс, әдет-дағды), ұлттық бағыт

(наным сенім, жансақ наным сенім) жатады. Ұлттық сана сезім этномәдени кеңістікте қалыптасады /1, 2/.

Ұлттық сана сезім сыртқы факторлармен, этномәдени ортамен анықталады, осы факторлардың ішіне ұлттық мектепті де жатқызуға болады. Себебі ұлттық мектепте оқыту барысында туған халқының тарихы, мәдениеті, тілі мен діні ғана емес, сонымен қатар, тұлғаның бойына ұлттық рух сіңе бастайды, яғни сол ұлттың сана сезімі мен құндылықтары.

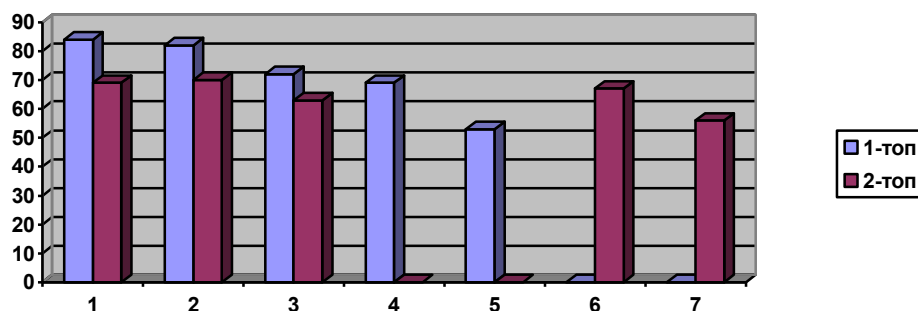
Сондықтан да біздің зерттеу жұмысымыз ұлттық сананың қалыптасуына әсер ететін мәдениет типін және құндылықтар бағдары мен ұлттық бейнені анықтауға бағытталған.

Зерттеу таңдамасын 182 адам құрайды. Олардың 89 ұлттық мектептің 10-11 сынып оқушылары, яғни 1-топ сыналушыларын құрайды. Сыналушылардың қалған бөлігі 93 адам дәстүрлі мектептің 10-11 сынып оқушылары, олар таңдаманың 2-тобын құрайды. Зерттеу М. Рокичтің құндылықтар бағдары әдістемесі, Л. Г. Почебуттың мәдени-құндылықтарды бағдарлау тесті және проективті сурет әдістемесі арқылы жүргізілді /11, 12/.

Сонымен, сыналушылардың екі тобының зерттеу нәтижелерінің негізінде келесіні көруге болады:

1-топта қазақ ұлтына тән құндылықтар денсаулық, бақытты жанұя өмірі, сенімді достардың болуы, бұл құндылықтарды 2-топ сыналушылары да көрсетті, бірақ 2-топта бірінші орында бақытты жанұя өмірі, екінші орында денсаулық, ал сенімді достардың болуы төртінші орнында тұр. Сонымен бірге, 1-топ мемлекеттегі жақсы жағдайды, халықтар арасындағы бейбітшілікті және өмірлік даналықты көрсетсе, 2-топта бұл құндылықтың орнына көпшілік алдында құрмет арту мен өз өзіне сенімділікті көрсетті.

Сурет-1. Екі топ арасындағы терминальді құндылықтар бойынша өзгешеліктер

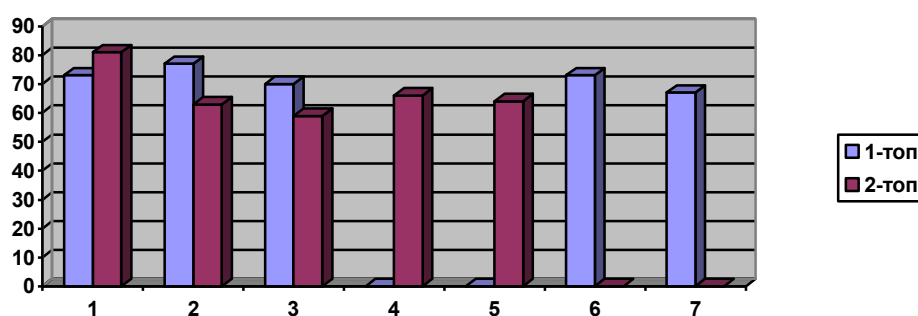


**Терминальді құндылықтар:** 1-денсаулық, 2-бақытты жанұя өмірі, 3-сенімді достардың болуы, 4-мемлекеттегі жақсы жағдай, 5-өмірлік даналық, 6-көпшілік алдында құрмет арту, 7-өз өзіне сенімділік

Инструментальді құндылықтар бойынша қазақ ұлтына тән: шыдамдылық, әдептілік, кішіпейілділік бұлар екі топқа да тән құндылықтар. Шыдамдылықты

екі топ бірінші орынға қояды, 1-топта екінші орында әдептілік тұрса, 2-топта бұл құндылық төртінші орында тұр. Кішіпейілділік 1-топта үшінші ретте, ал 2-топта бесінші орында тұр. Сонымен бірге 1-топ көзқарастың кеңдігі (басқалардың талғамын, әдет-ғұрыптарын, әдет-дағдыларын құрметтеу) және адалдықты көрсетсе, 2-топта бұл құндылықтар жоқ, олардың орнына сыналушылар орындаушылық пен білімділікті көрсетті.

Сурет-2. Екі топ арасындағы инструментальді құндылықтар бойынша өзгешеліктер

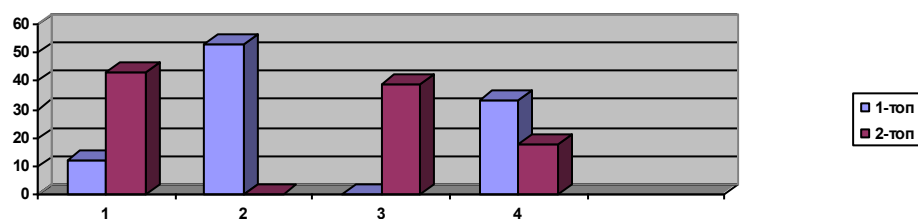


**Инструментальді құндылықтар:** 1-шыдамдылық, 2-әдептілік, 3-кішіпейілділік, 4-көзқарастардың кеңдігі, 5-адалдық, 6-білімділік, 7-орындаушылық

Құндылықтар бағдары бойынша екі топ арасындағы ерекшеліктерді анықтау үшін біз Спирменнің рангтік корреляция коэффициентін қолдандық. 1-топта  $R_s = -0,75$ , 2-топта  $R_s = -0,78$ . Егер  $R_s$  -1 мәніне жақын болса, онда екі ранг бойынша өзгешеліктер айқын байқалады. Яғни кері корреляциялық байланыс анықталды. Бұл бір ерекшеліктің үлкен мәніне екінші бір ерекшеліктің үлкен мәні сәйкес келетінін көрсетеді.

Мәдениеттер типі бойынша ұлттық мектеп оқушыларында динамикалық түрде дамыған және қазіргі мәдениет типтерінің аралас типі және динамикалық түрде дамыған мәдениет типі кездеседі, ал дәстүрлі мектеп оқушыларында дәстүрлі және қазіргі мәдениеттің аралас типімен бірге дәстүрлі мәдениет типі де кездеседі.

Сурет-3. Екі топ арасындағы мәдениеттер типі бойынша өзгешеліктер



**Мәдениет типтері:** 1-қазіргі мәдениет типі, 2-динамикалық түрде дамыған мәдениет, 3- дәстүрлі мәдениет, 4-қазіргі және динамикалық түрде дамыған мәдениеттердің аралас типі.

Сұрақнама бойынша келесі көрсеткіштер анықталды 1-топ сыналушылары негізінен өз ұлтымен жақындастыратындардың ішінен өз ұлтының тілін, тарихын, психологиялық ерекшеліктерін, этнонимін – яғни мен қазақпын десе 2-топ ұлттық психологиялық ерекшеліктерді, ұлттық тіл мен тарихты және сыртқы келбетті көрсетеді. Ұлттық сана сезімге әсер ететін факторлар 1-топта: мектептегі оқу, отбасы, достар, т.б., көркем әдебиет, өнер туындылары және бұқаралық ақпараттар болса, 2-топта әдебиет, өнер туындалары деген фактордан басқа 1-топтағы барлық факторлар көрсетілген. Және де мектептегі қандай сабақтар сіздің ойыңызша сізге ұлтыңыз туралы көп мағлұмат береді деген екі топ бірдей қазақстан тарихын, әдебиетін және тілін көрсетті, бірақ, 1-топта сонымен бірге, география, философия және құқық пәндері көрсетілді.

Проективті сурет әдістемесі арқылы 1-топ сыналушылары ұлттық бейнені ұлттың өмір сүру салтымен, оның шаруашылығымен, тұрмыстық бұйымдармен, саяси өмірмен, тәуелсіздікпен, еркіндікпен, егемендікпен және табиғатпен тығыз байланыс ретінде қабылдаса, 2-топ сыналушылары ұлттық бейнені ұлттың өмір сүру салтымен, тұрмыс-тіршілігімен, тұрмыстық бұйымдар мен ұлттық киімдер арқылы қабылдайды.

Қорыта келе, біз осыдан ұлттық мектеп оқушыларының құндылықтары, мәдениет типі мен ұлттық бейнелері дәстүрле мектеппен салыстырғанда ерекшеленетінін анықтадық. Бұл ерекшелік оқу-тәрбие жұмысының ұлттық сипатта болуына байланысты екенін анықтадық.

Сонымен, біздің жұмысызда ұлттық мектеп пен дәстүрлі мектеп оқушыларында ұлттық сана сезімнің қалыптасуының ерекшеліктері қаралып өтті. Алынған нәтижелер бойынша біз келесі қортындыларға келдік:

1. Ұлттық мектеп ұғымын жан-жақты қарастыра отырып, біз оған келесідей анықтама бердік:

Ұлттық мектеп – ұлттық психология рендегі мазмұны бар оқу-тәрбие процесіне негізделген, сонымен бірге, оқушылардың әлемдік мәдениет аясындағы ұлттық мәдениетті меңгеруге, оны шығармашылық тұрғадан дамытуға бағытталған әлеуметтік қызмет атқаратын білім жүйесінің гуманитарлық құрамдас бөлігі болып табылады.

Қазіргі таңда білім беру саласының маңызды міндеттерінің бірі тұлғада ұлттық сана сезімнің қалыптастыру болып отыр. Ұлттық сана сезім өте күрделі феномен болғандықтан бұл мәселемен көптеген авторлар айналысқан, мәселен, Ю.В. Бромлей, В.И. Козлов, П.И. Кушнер, Л.Н. Чебоксаров, Л.М. Дробижева, А.К. Қалмырзаева, О.Б. Мұхамедбердиева, А.К. Уледова және т.б. /3, 4, 5, 8, 9, 10/. Осы авторлардың еңбектеріне сүйене отырып біз ұлттық сана-сезімге келесідей анықтама бердік:

2. Ұлттық сана-сезім - әлемді спецификалық қабылдаудың бір түрі, яғни этномәдени шындыққа қатысты әлеуметтік топтың белгілі бір қатынасы, өз ұлтына жататындығын және өз ұлтының құндылықтарын саналы түрде сезіну.

Зерттеу нәтижелері бойынша келесі қортындыларға келдік:

3. Ұлттық мектеп оқушыларының құндылықтары дәстүрлі мектеп оқушыларына карағанда ерекшелінеді. Ұлттық мектеп оқушыларында өзіндік сана сезімді қалыптастыратын екі блог анықталды: басқаларды қабылдау және тікелей эмоционалды дүние таным құндылықтар блогі, яғни басқалардың талғамын, әдет-ғұрыптарын, әдет-дағдыларын құрметтеумен: адалдық пен кішіпейілділікті таныту.

4. Ұлттық мектеп оқушыларында динамикалық түрде дамыған мәдениет типі басым болып шықты, яғни ұлттық мектеп оқушылары келешекке бағытталғанын анықтадық.

5. Ұлттық мектеп оқушылары ұлттық бейнеге сипат беруі, олардың әлеуметтік, тұрмыстық, саяси таным деңгейіне байланысты болғанын анықтадық.

Сонымен, біздің жұмысымызда ұлттық мектеп мәселесінің тек қана азғантай бөлігі қаралды, ал бұл мәселе тереңдей зерттеуді қажет етеді, сол себепті бұл зерттеу жұмысты келешекті жалғастыруды жоспарлауымыз.

1 Әмірова Б.А. Этникалық танымдық іс-әрекеттерді тиімді қолданудың оқыту процесіндегі ролі. //Ұлағат. – 2002.- №1,- 9-13б.

2 Әмірова Б.А. Мәдениет ұлттық сана-сезімді қалыптастырудағы әлеуметтену факторы ретінде. //Вестник КазГУ. сер. Психология и социология. – 2001.-№2,(7)- 56-59б.

3 Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – М., 1983- 193с.

4 Брунер Дж. Психология познания. – М., 1977.- 402с.

5 Выготский Л.С. Избранные психологические произведения. – М., 1960.- 368с.

6 Жарықбаев Қ. Б. Психологическая наука в Казахстане (история и этапы развития в XX в.) – А., 2002.- 307с.

7 Қазақ мектептеріндегі оқу-тәрбие процесінің этнопсихологиялық аспектілері. //ред. Жарықбаев Қ. Б. – А., 1990.- 90б.

8 Қожахметова К. Ұлттық мектеп қандай болу керек? //Қазақстан мектебі. – 2000.-№7- 38-42б.

9 Узакбаева С. А., Мухтарова Ш. М. Формирование национального самосознания студентов при изучения педагогических дисциплин. – Қарағанды, 2002.- 89с.

10 Хотинец В.Ю. Зависимость развития интегральной индивидуальности от особенностей этнического самосознания. //Психологический журнал. – 1999.-N 1- С.15-23.

11 <http://vsetesti.ru/393>: Тест культурно-ценностных ориентации (Л.Г.Почебут).

12 <http://psycabi.net/testy/320-metodika-rokicha-tsennostnye-orientatsii-test-milona-rokicha-issledovanie-tsennostnykh-orientatsij-m-rokicha-oprosnik-tsennosti-po-rokichu>: Методика ценностные ориентации М.Рокича.



## ПОВЕДЕНЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МУЖЧИН В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

**М.И. Уюкбаева - КазНПУ имени Абая**

### Түйіндеме

Бұл мақала еркектер мен әйелдер туралы, олардың жанұядағы ерекше құпиялары туралы және ата-ана мен балалардың қарым-қатынасы туралы жазылған. Мақалада бірнеше шетелдік романдар талқылынады. Бұл мақала қазіргі жанұяның проблемаларын қарастырады, адамдардың қалай бақытты болуын зерттейді. Бұл мақала еркектер мен әйелдердің жанұядағы қателерін көрсетеді және жазушылардың осы проблемаға арналған көзқарастарын ашады.

*Тірек сөздер:* психология, орта, жанұя, қарым-қатынас, неке.

### Аннотация

Эта статья посвящена мужчинам и женщинам, их особым семейным тайнам и отношениям между родителями и детьми. В ней анализируются несколько зарубежных романов. В статье также рассматриваются проблемы современной семьи, исследуются пути достижения счастья. Данная статья показывает на ошибки во взаимоотношениях между мужчиной и женщиной в семье и взгляды писателей относительно данной проблемы.

*Ключевые слова:* психология, общество, семья, брак, отношения.

### Abstract

This article observes the problem about the part of man and woman. The theme of this article is analysis their relationship in novels of writers in many countries. This article includes the problem of features behavior members of family, treating parent's children.

*Keywords:* Psychology, society, family, marriage, relationships.

Опыт многовековой мировой литературы свидетельствует о главном табу (запрете) для мужчин: не жениться на женщинах, которые их не любят. Или любят только их деньги, как, например, в «Недолгом счастье Фрэнсиса Макомбера» лауреата Нобелевской премии Эрнеста Хемингуэя, где Фрэнсис под влиянием дикой природы на сафари в Африке решился по возвращению в Америку развестись с постылой неверной женой. Но почувствовав перемены в нем, она убила нелюбимого мужа, не желая расставаться с его деньгами. Разменяв пятый десяток, она не надеялась найти себе другую выгодную партию с ее увядшей красотой. Подстроенный умело несчастный случай развязал ей руки. У Эрнеста Хемингуэя богатство и женщины - главное зло для мужчин. В его «Снегах Килиманджаро» главный герой, женившись на богатой женщине, расплатился творческим бесплодием. А в «Там, где тепло и светло» обманутый муж, вернувшись домой раньше времени, будучи бедным официантом, тем не менее, все равно несчастен, так как застал жену с любовником. Больше он

никогда не торопился домой и не приходил раньше времени... Будучи представителем «потерянного поколения», прошедшего Первую мировую войну, вкупе с трагическим мироощущением Э. Хемингуэй создал в своих произведениях свой особый мир, основанный на авторской позиции и мужской солидарности, осуждающих женщин и деньги. В своей нобелевской повести «Старик и море» Э. Хемингуэй создал, с его точки зрения, идеальную модель мира, где нет женщин и денег, а наоборот царит нищета, безденежье и одиночество старика Сантьяго. Но старика любят и уважают и без денег, заботятся о нём. Тут властвуют гуманизм и мудрость, благородство и рассудительность, гармония человека и природы.

Другой лауреат Нобелевской премии, Джон Голсуорси, в своей бессмертной «Саге о Форсайтах» приподнял завесу тайны женской души, томящейся без любви в браке с мужем-миллионером Сомсом Форсайтом. Ирэн Форсайт страдает от того, что испытывает к мужу физическое отвращение, несмотря на его молодость, красоту, талант, успешность. Сомс - типичный англичанин, с набором качеств, свойственных англичанам: чопорный, тщеславный и расчетливый. Холодным его не назовёшь, т.к. он сломал дверь спальни Ирэн, отказавшейся исполнять супружеский долг, испытывая отвращение к мужу. Ирэн пожаловалась любовнику, что муж изнасиловал её. Ирэн любила бедного наемного работника, её не прельщали бриллианты, дома, картины, которые ей дарил любящий муж Сомс. Ирэн раздражало то, что она должна была к его родственникам каждый раз являться только в новом самом шикарном платье, чтобы никто не мог подумать, что он экономит на своей жене. Многие женщины могут только мечтать об этом. Ирэн не боится показаться неблагодарной, она убегает от ненавистного мужа, не взяв у него ничего. Для неё отсутствие любви - это безвоздушное пространство, в котором она умирает, она задыхается без любви. Ирэн демонстрирует полное равнодушие к материальным ценностям, она ищет только любовь и находит свое счастье, выйдя замуж за изгоя в семье Форсайтов - Джолиана-младшего, бедного вдовца-художника с двумя детьми от иностранки-прислуги, за брак с которой он был изгнан из процветающего клана Форсайтов, культивирующего деньги, и всё, что с ними связано. По мнению Джона Голсуорси, не может быть счастья, купленного за деньги. Любовь своенравна и часто приводит к мезальянсам, её не удержит золотая клетка. Голсуорси и Хемингуэй полагали, что там, где доминируют деньги, не может быть любви, а значит и счастья, к которому так стремятся женщины. Именно женщины больше всего верят, что счастье - это и есть любовь, смысл жизни, оправдывающий человеческое существование на Земле.

Гюстав Флобер в романе «Госпожа Бовари» тоже показал общечеловеческое желание любить и быть любимыми. Мадам Бовари не любила мужа, имела любовников, дочерью вообще не интересовалась. Не найдя любви, разочаровавшись в любовниках, не желая быть несчастной, она отравилась, совершила грех самоубийства. В XIX веке, когда женщины даже в Европе не

имели никаких прав и свобод, не могли получить профессию и работу, целиком зависели от мужа, ене могли отвлекаться работой от семейных неурядиц, заполнить отсутствие любви, часто видели выход только в самоубийстве. Хотя, наверное, отсутствие любви, или потерю любви ничем другим, по большому счёту, ничем нельзя заполнить. Разве только другой любовью. Противоречие жизни кроется в том, что душа ищет любви, живет любовью, а реальность запирает её в рамки предрассудков, общественных правил, ставит в зависимость от материальных ценностей. Любовь завещана людям природой, но она вступает в конфликт с искусственными, выдуманскими людьми законами.

Франция - родина всех революций. В том числе и сексуальной. И Г. Флобер своим новаторским романом немало сделал для раскрепощения француженки. Французы - это особая нация, у которой на первом месте стоит именно любовь, и всё, что с ней связано: мода, парфюмерия, искусство. Всё служит любви и люди живут только ради любви. Для Эммы Бовари материнство - это вообще не повод для жизни. Она никогда не думала о единственной дочери, не заботилась о ней, как и о нелюбимом муже. Она искала любви, стремилась к ней, как мотылёк к свету. А Шарль Бовари, наоборот, очень любил свою жену, доверял ей, не подозревал, что она ему изменяет, а когда узнал, то впал в депрессию, потерял интерес к жизни, стал апатичным и в конце концов умер, утратив веру в жену, верность, семейные ценности. Он тоже меньше всего думал о единственной дочери, оставив её круглой сиротой. Парадокс: ребенок - это плод любви, но из-за отсутствия же любви и теряет обоих родителей, становится рабочей на фабрике. По Флоберу получается, что для ребёнка нужна любовь родителей, прежде всего, друг к другу, а иначе - катастрофа. Флобер говорил, что мадам Бовари - это он сам, видимо, имея ввиду, что он тоже считал себя созданным прежде всего для любви как основы человеческого счастья и благополучия. А жизнь без любви и тем более в глухой депрессивной провинции особо опасна для человеческой души, губительна для существования. Шарль умер, не добившись взаимной любви от своей неверной жены, которая не видела в нём мужчину своей мечты. Писатель не искал для неё оправданий, он просто констатировал факт опустошения, разочарования в возлюбленном Эммы Бовари, решившейся на отчаянный поступок из-за невыносимости жизни без любви.

Ненависть к мужу представляет реальную угрозу жизни последних. И примером тому может служить «Леди Макбет Мценского уезда» Н.С. Лескова, где главная героиня убивает мужа, его родню и свою соперницу, чтобы быть рядом с любимым, который, кстати, не отвечал ей взаимностью, т.к. им всегда двигала только корысть. Но ослепленная страстью женщина не в состоянии была трезво оценить его и своё поведение. Так велико было ее желание любить и быть счастливой со своим непутёвым избранником.

Любовь и ненависть - «вечные» темы мировой литературы, которые в той или иной степени касаются всех людей, являются общечеловеческими, не знают границ, не теряют своей актуальности никогда.

Лучшие казахстанские писатели тоже много внимания уделяют теме любви. Как, например, народный писатель Казахстана А. Нурпеисов в романе «Последний долг», где сложился любовный треугольник не в пользу главного героя романа - Жадигера. От него ушла жена к его другу, бросив двух детей, один из которых - инвалид, что не типично для казашек, ведь они обычно являются самоотверженными матерями, преданными своему материнскому долгу.

Роман А. Нурпеисова «Последний долг» показывает гибель Аральского моря, животных, распад семьи, смерть людей, т.е. катастрофу вселенского масштаба, хрупкость мироздания, взаимозависимость всего живого на Земле, торжество смерти. Сколько угодно можно осуждать жену Жадигера, но талант писателя объективен: у неё есть уважительная причина - она не любит мужа. Окружающие не берут во внимание её страдания женщины, живущей без любви, а значит, в постоянном кошмаре, когда ненависть отравляет каждый день её существования. А эта пытка невыносимая. Она, своего рода, казахская Анна Каренина, которая предпочла любовь, пренебрегая общественным мнением, бросив мужа и детей. Ни эпоха, ни менталитет с их устоями не могут остановить женщину на пути к счастью. Страсть не имеет национальности. А. Нурпеисов создал образы казахов, любящих Родину, но вынужденных покинуть её т.к. исчезло море, а вместе с ним и работа для рыбаков. Жадигер - это рыбак без моря, муж без жены, словом, казах без песни. Он всю жизнь любил свою жену Бакизат без взаимности, потому что не отвечал её представлениям об идеальном мужчине. Бакизат можно посочувствовать в том, что на ней не женился тот, кого она любила. И она вынуждена было выйти замуж за неказистого Жадигера, который не соответствовал её амбициям. Писатель в конце романа всех троих поместил на льдину, которую шторм унёс в открытое море. И хотя роман на этом и заканчивается, и не ясно до конца: спасутся ли они, но автору пришло в голову именно так неопределенно закончить это произведение, отдав их судьбы в руки Всевышнего, к которому он всё время обращался на протяжении всего произведения. Видимо потому, что, по его мнению, такие сложные проблемы решать под силу только Богу, давшему жизнь людям, с которой они не знают как поступить, будучи обуреваемыми страстями и разочарованиями.

Еще более трагический любовный треугольник показан в романе Герольда Бельгера «Туюк су», который основан на казахском обычае передачи жены от покойного брата к брату живому. Через два года после получения похоронки Хадиша, вследствие долгих уговоров старейшин аула (а это непререкаемый авторитет у казахов-односельчан) вышла замуж за Кайроллу, старшего брата её мужа Жуматая, который, как оказалось, был в плену и не мог подать весточки жене. Возвращение бывшего пленного Жуматая в родной аул стало для бедняги тяжким испытанием: жена беременна от брата, на работу никто не берёт, жить не на что. Он перебивался милостью добрых людей, созданием поделок, а единственным его другом, постоянным спутником стал такой же изгой –

немецкий мальчик Эдмунд, сын спецпереселенцев, таких же бесправных и несчастных. Хадиша не любила своего второго зажиточного и успешного в делах мужа, мучилась, живя в его большом доме в качестве токал (младшей жены). И с радостью ушла от Кайроллы, но к тому времени Жуматая как бывшего военнопленного угнали в неизвестном направлении. Он так больше и не вернулся в свою бедную мазонку, к своему убогому жилищу, где они были так счастливы с женой Хадишой и дочерью. Хадиша потеряла в родах ребёнка от Кайроллы, который, как и Сомс Форсайт, мечтал о наследнике своих богатств. Парадокс, но любовь не живет там, где мечтают о деньгах, она, как на крыльях летит туда, где нет холодной рассудочности, убивающей чувства.

Писатели-мужчины часто изображают женскую измену, хотя в русском фольклоре столько же сказок о неверной жене, сколько и о неверном муже. И супружеская неверность жен убивает мужей, ввергая их в депрессию, которая, как утверждают врачи, по большому счёту и не лечится. а тем более без лекарств. Как это было в XIX веке, например, в романе О. де Бальзака «Гобсек», где Граф, узнав об измене жены, закрылся в спальне, никого к себе не пускал, отказался от еды и общения, искал смерти в уединении, разочаровавшись в неверной жене. По мнению О. де Бальзака мужчины, любящие своих жен, находятся в группе риска, которого пытался избежать ростовщик Гобсек, проведя всю жизнь в одиночестве, но со своим несметным богатством. Но перед смертью Гобсеку не о чем было вспомнить, жизнь его без любви была убога и бесцветна, у него не было семьи, детей, любви, а были только деньги, которые он не смог взять с собой в могилу или оставить наследникам, которых у него не было. Кроме племянницы, общения с которой он избегал, чтобы не давать ей денег. Гобсек считал, что только деньги не предадут. В отличие от людей, которых он презирал, создав целую теорию о важности золота, отдав ему предпочтение, всю жизнь служа «золотому тельцу». И в этом было его счастье. Но не у всех людей такая выхолощенная душа. Особенно у молодых, которые стремятся к гармонии, которая не существует без любви и доверия.

Итак, классики мировой литературы не дают готовых рецептов счастья, они лишь констатируют факты, раскрывая тайны человеческой души в поисках любви, без которой люди не могут жить, но которая может стать причиной горького разочарования и смерти, сопровождающей любовь как верный спутник.

- 1 *Очерки по мировой литературе рубежа XX-XXI столетий.* - А., 2006.
- 2 *Новейшая зарубежная литература.* - А., 2011.
- 3 *История мировой литературы и искусства.* - М., 2006.
- 4 *Зарубежная литература XX века.* - М., 2007.
- 5 *Моруа А. «Письма незнакомке»* - Минск, 1988.

## **ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІ КӘСІБИ ДАЙЫНДАУДАҒЫ ТҮЛҒАНЫҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ ӨРІСІНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТРЕНИНГТІҢ ӘСЕРІ**

**Д.С. Қожахметов** – *Абай атындағы ҚазҰПУ*

### **Түйіндеме**

Мақалада әлеуметтік-психологиялық тренингтің негіздері нақтылай айқындалған. Сонымен қатар, мақалада әскери қызметкерлерді кәсіби дайындаудағы әлеуметтік-психологиялық тренинг тұлғаның мотивациялық өрісіне әсер етуші әлеуметтік-психологиялық факторлардың бірі ретінде қарастырылған. Осыған орай, курсанттардың оқу процесіндегі мотивациялық сферасын жоғарылату мақсатында алдын ала құрылған бағдарламалы әлеуметтік-психологиялық тренингтің тиімділігін байқау мақсатында зерттеу жұмысын жүргізілді.

*Тірек сөздер:* әскери қызметкер, әлеуметтік-психологиялық тренинг, мотивация, мотивациялық өріс, кәсіби дайындық, қызметкер, офицер, жетістікке қол жеткізу

### **Аннотация**

В статье раскрыты основы социально-психологического тренинга. В статье рассмотрены виды социально-психологических тренингов в профессиональной подготовке военнослужащих как один из основных факторов оказывающие влияние на мотивационную сферу личности. Проведено экспериментальное исследование с целью выявления эффективности программ социально-психологического тренинга для повышения мотивационной сферы курсантов в учебном процессе.

*Ключевые слова:* военнослужащие, социально-психологический тренинг, мотивация, мотивационная сфера, профессиональная подготовка, служащий, офицер, достижение цели

### **Annotation**

In article bases of social and psychological training are opened. In article types of social and psychological trainings in vocational training of the military personnel as one of major factors having impact on the motivational sphere of the personality are considered. The pilot research on purpose detection of efficiency of programs of social and psychological training for increase of the motivational sphere of cadets in educational process is conducted.

*Keywords:* military personnel, social and psychological training, motivation, motivational sphere, vocational training, employee, officer, achievement of the purpose

Біздің қоғамымызда болып жатқан саяси, экономикалық және әлеуметтік сферадағы өзгерістер білім беру жүйесіне әсер етіп әскери яғни, офицер кадрларын дайындау барысында белгілі бір қиындықтарды туғызды. Сол себепті, қазіргі кезде жоғары әскери оқу орындарында мамандарды кәсіби дайындаудың сапасын жоғарылату өзекті мәселелердің бірі болуда. Осы мәселені шешудің бағыттары қатарына жоғары оқу орнындағы білім беру процесінде курсанттардың оқу-кәсіби іс-әрекетін психологиялық қамтамасыз

ету болып отыр. Осы ойымыздың айғағы ретінде енді біз төменде оқу үлгеріміне әсер ететін маңызды факторлардың бірі мотивация жайлы сөз етелік. Оқытудағы мотивация мәселесі педагогика ғылымда маңыздылардың бірі болып табылады. Кез-келген маманның мотивациялық сферасын түсіну оның кәсіби сана-сезімін дамытуға мүмкіндік береді. Мотивациялық сфераны зерттеудегі қиындықтардың бірі осы феноменді айқындайтын жалпы теорияның жоқтығы.

Х.Хекхаузен мотивацияны мақсатқа жету барысындағы әрекетті бағыттайтын процесс қана емес, сонымен бірге осы бағыттылықты негіздейтін процесс дейді. Х.Хекхаузен бойынша мотивациялық сфераны анықтайтын фактор бұл жетістікке жету мотивінің қалыптасуы болып табылады [1].

Тұлғалық мотивация жайлы алғашқы ой зерттеуші Х.Мюррей еңбегінде көрініс тапты. Ол мінез-құлыққа түрткі болатын төрт негізгі қажеттілікті бөлді: жетістікке жету қажеттілігі, басым болу қажеттілігі, дербестікке деген қажеттілік, аффиляцияға деген қажеттілік [2].

К.Левин мотивацияның процессуалдық жағын зерттеуге ерекше назар аударды. Оның тұжырымдамасында мотивация адамның психикалық іс-әрекетін реттейтін динамикалық күй ретінде қарастырылады.

М.Аргайл осы қажеттіліктерді әрі қарай қарастырды. Ол жалпы мотивацияның құрылымын көрсетті:

- 1) әлеуметтік емес қажеттілікте (биологиялық қажеттіліктер);
- 2) тәуелді болуға деген қажеттілік;
- 3) аффиляцияға деген қажеттілік;
- 4) басым болу қажеттілігі;
- 5) сексуалды қажеттілік – физикалық жақындық;
- 6) агрессияға деген қажеттілік;
- 7) өзіндік идентификацияға деген қажеттілік.

А.А. Ухтомский мотивацияны адамның мінез-құлқының қозғаушы күші және өмір барысында өзгертін вектор ретінде қарастырды. Осы жерде студенттердің оқу-танымдық іс-әрекетіндегі мотивацияны басқару өзекті міндеттердің бірі екені көрінеді [3].

Д.Н. Узнадзе мотивті бағыт-бағдар теориясы мен адамның қажеттілігі арқылы байланыстырды және оны субъект белсенділігінің қайнар көзі ретінде қарастырды [4].

С.Л. Рубинштейн «адамға аса маңызды не, ендеше сол мотив ретінде болады және іс-әрекетінің мақсатын, тұлғалық негізін анықтайды»-деді.

А.Н. Леонтьев еңбектерінде адам тұлғасының қалыптасуы мотивациялық сфераның дамуында өзінің психологиялық көрінісін табады. Мотивация тікелей немесе жанама түрде қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған, нақты әрекеттердің психикада бейнеленуі ретінде қарастырылады.

Б.Ф. Ломов бойынша мотив және мақсат іс-әрекет векторын қалыптастырды және оның бағытын, күшін анықтайды. Осы вектор іс-әрекет барысында дамитын және қалыптасатын күйлер мен психикалық процестер жүйесін ұйымдастыратын жүйе құрушы фактор ретінде.

В.Н. Мясищев қажеттілікті адамның объективті шындықтың маңызды жақтарына деген субъективті қатынасы ретінде қарастырды. Қажеттіліктер табиғатын осылай түсіну, оған мотивациялық сфера тұлғаның негізі болып табылады деген қағиданы негіздеуге мүмкіндік берді. Тұлға мотивациялық-қажеттіліктер сферасы арқылы әлеуметтік тәжірибені меңгереді.

В.С. Мерлин мотив психологиясын кәсіби даярлауда және оқу іс-әрекетінде оқушылардың мінез-құлқына басқаруға қатысты қарастырды. «Тек ақыл-ой әрекетін ғана емес, сонымен бірге білімді меңгеру мотивін басқару қажет... Басқаша айтқанда, адамдардың іс-әрекетін оларда белгілі бір түрткіні туғызғанда ғана басқара аламыз» - дейді.

И.А. Андрееваның зерттеулерінде оқу-танымдық іс-әрекеттің сәттілігі оқушылардың индивидуалды психологиялық ерекшеліктеріне және кәсіби бағыттылығының деңгейіне байланысты екендігі дәлелденді [5].

Мотивациялық-қажеттілік сферасының толық қалыптаспауы оқу-іс-әрекетіндегі үлгерімге тікелей әсер етеді. Мотивация – бұл оқушыны оқу мақсатына жетуге итермелейтін түрткі ретінде қарастырылады. Мотивация құрылымында 4 компонентті аңғаруымызға болады:

- іс-әрекеттің өзінен қанағаттану;
- тұлға үшін іс-әрекет нәтижесінің маңызды болуы;
- іс-әрекет үшін сыйлық беру;
- тұлғаны мәжбүрлеу

Сонымен, әдебиеттерді теориялық талдау бізге мотивацияны адамның іс-әрекеті мен мінез-құлқының түрткісі болатын, психологиялық факторлар жүйесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Маманды кәсіби дайындау барысында мотивациялық сфера маңызды рөл ойнайды. Кәсіби мотивация тұлғаның кәсіби кемелділігінің көрсеткіштерінің бірі болып табылады.

Көптеген зерттеушілер (С.Н. Козлова, А.Г. Александров және т.б.) оқыту тиімділігін анықтайтын факторлардың бірі - бұл кәсіби мотивацияның қалыптасуы дегенді айтады.

Курсанттардың оқу-танымдық іс-әрекетін жоғарылату, оқу мотивациясын зерттеумен байланысты. Оқу іс-әрекетінде екі негізгі мотивтер тобын көрсетуге болады. Олар:

- ішкі мотив;
- сыртқы мотив.

Сыртқы мотивке топтың қысым жасауы, талаптар, қауіп-қатер, марапаттау жатады. Жинақталған білімдер мен іскерліктер басқа негізгі мақсаттарға жетудің тәсілі ретінде болады. Осындай оқу соншалықты тиімді емес. Ал ішкі мотивтер—бұл индивидтің белгілі бір білімдер мен іскерлікті меңгеруге ұмтылуы, оқуға деген қызығушылықты білдіру. Тұлғаның оқуға деген қызығушылығы қаншалықты жоғары болса, соншалықты оның белсенділігі жоғары және нәтижелі болады. Танымдық қызығушылық қажеттіліктердің негізінде пайда болады. Танымдық қажеттілік басқа қажеттіліктер сияқты,



жоғары қозғаушы күшке ие. Танымдық қызығушылықтың дамуы үш негізгі сатыдан өтеді: а) белгісіздік, жаңалық жағдайында пайда болған ситуативті танымдық қызығушылық;

ә) белгілі бір іс-әрекетке деген тұрақты қызығушылық;

б) тұлғаның танымдық қызығушылығы;

в) оның өмірлік мақсаты мен жоспарлар жүйесіне енуі.

Офицерлердің бойында танымдық қажеттіліктерді қалыптастыра отырып, жауынгерлік әзірліктің тиімділігін жоғарылатуға болады. Осы мақсатта курсанттардың оқу процесіндегі мотивациялық сферасын жоғарылату мақсатында алдын ала құрылған бағдарламалы әлеуметтік-психологиялық тренингтің тиімділігін байқау мақсатында зерттеу жұмысын жүргіздік. Тренинг жүргізгенге дейін және жүргізгеннен кейінгі өзгерістерді зерттеу үшін А.Мехрабианның жетістікке қол жеткізу мотивациясын өлшеу сұрақтамасы алынды.

Жүргізілген зерттеудің нәтижесінде келесідей мәліметтер алынды:

Жетістікке қол жеткізу мотивациясы—бұл нәтижені жақсартуға талпыныс, қол жеткізгенге қанағаттанбау, өз мақсаттарына қол жеткізудегі табандылық, қандай жолмен болса да өз дегеніне жетуге деген талпыныс, яғни ол адамның бүкіл өміріне әсер ететін тұлғаның ядролық қасиеттерінің бірі болып табылады. Зерттелушілердің бойларындағы мотивацияның бұл түрі 1 және 2-кестелерде берілген.

Кесте 1. Зерттелушілерді (бүкіл таңдау тобы бойынша) тренинг жүргізілгенге дейінгі жетістікке қол жеткізу мотивациясының деңгейлері бойынша бөлу

№	Топтар	Төменгі деңгей (адам саны)	Орташа деңгей (адам саны)	Жоғарғы деңгей (адам саны)
1.	Бақылау тобы (БТ)	15	9	0
2.	Эксперименттік топ (ЭТ)	14	12	0
Барлығы		29	21	0

Осылайша, 50 зерттелушінің арасында 29 зерттелуші жетістікке қол жеткізу мотивациясының төменгі деңгейіне ие және олардың тоғызында осы параметрлердің абсолютті мәні 11 балды құрайды (ал 12 балл жетістікке қол жеткізу мотивациясының орташа деңгейіне жатады). Жетістікке қол жеткізу мотивациясы төмен топқа жататын қалған зерттелушілерде алынған бағалардың таралуы 7-ден 10-ға дейінгі аралықта тербеледі. Эксперименттік және бақылау топтарындағы мотивация деңгейі бойынша зерттелушілердің бөлінуі жуықтап алғанда бірдей.

Көптеген зерттеулердің жетістікке қол жеткізу мотивациясының деңгейі мен өмірлік іс-әрекеттегі жетістіктерінің арасындағы тығыз байланысты көрсеткенін атап өту керек. Қарастырылып отырған мотивацияның жоғарғы деңгейіне ие адамдардың жетістікке қол жеткізу жағдайларын іздейтіндіктері, ақыры

жетістікке қол жеткізетіндігіне сенімді екендіктері, өздеріне жауапкершілікті қабылдауға дайын болатындықтары, анық емес жағдайларда шешім қабылдауға бейім болып келетіндіктері, мақсатқа талпыныста табандылық көрсететіндіктері, кедергілерге кездескенде үлкен қарсылық көрсететіндіктері дәлелденген. Біздің жағдайымызда жоғарғы деңгейдегі зерттелушілерде жетістікке қол жеткізу мотивациясы байқалмады, бұл аталған тұлғалық құрылымының әлі соңына дейін қалыптаспағандығын көрсетеді.

Кесте 2. БТ-дағы және ЭТ-тағы зерттелушілерді тренинг жүргізілгеннен кейінгі жетістікке қол жеткізу мотивациясының деңгейі бойынша бөлу

№	Топтар	Төменгі деңгей (адам саны)	Орташа деңгей (адам саны)	Жоғарғы деңгей (адам саны)
1.	Бақылау тобы (БТ)	13	10	2
2.	Эксперименттік топ (ЭТ)	5	15	5

Оқу үлгерім деңгейі айырмашылықтарының статистикалық мәнділігін тексеру үшін біз *U-Манна-Уитни* критерийін пайдаландық.

$$U_{\text{эмп}} = 120. p=0,05 \text{ мәнділік деңгейінде } U_{\text{эмп}} \leq U_{\text{кест}}$$

Осылайша, жұмысымыздың қорытындысы ретінде, зерттеу тобындағы жетістікке қол жеткізу мотивациясының орташа және жоғарғы деңгейінің бақылау тобы көрсеткішімен салыстырғанда статистикалық мәнінің жоғары болуы әлеуметтік психологиялық тренингтің негізінде деп толық айта аламыз. Алынған нәтижелерді талдау барысы оқыту процесінде жетістікке қол жеткізу мотивациясын дамытуға жүйелі түрде құрылған дамыту бағдарламаларының қажеттігін аңғартады. Өйткені мотивацияның бұл түрі тұлғаның белсенді іс-әрекетінің негізінде жатыр.

1 Хекхаузен Х. *Мотивация и деятельность в 2Т.* – М.: 1986. Т.1-408 с, Т.2-392с.

2 Murray H. *Explorations in personality.* N.Y.: Oxford University Press, 1938.

3 Ухтомский А.А. *Доминанта.* М., Наука, 1966.

4 Узнадзе Д.Н. *Психологические мотивации поведения человека.*-М., 1982. – 148 с.

5 Андреева И.А. *К проблеме прогнозирования успешности деятельности внутренних войск и ОВД в современных условиях.* Сб. *Трудов адыюнктов и соискателей.* - Л.: ВПУМВД, 1990.

## ТІЛ ДАМУЫ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗЫ

**Т.Ш. Исабекова** – *Абай атындағы ҚазҰПУ Психология ФЗИ ғылыми істер инспекторы*

### Түйіндеме

Бұл мақалада сөз өнерін дамытудың ғылыми негіздері қарастырылған. Сонымен қатар аталған мәселенің психологиялық аспектілері де көрсетілген.

*Тірек сөздер:* сөз өнері, тіл тазалығы, сөйлеу, мемлекеттік тіл, ойлау, таным әрекеті, қабылдау, тіл дамыту.

### Аннотация

В данной статье рассматриваются научные основы развития речи. Кроме того показаны психологические аспекты данной проблемы.

*Ключевые слова:* умение говорить, чистота речи, речь, государственный язык, мышление, познавательная деятельность, восприятие, развитие речи.

### Abstract

Scientific bases of development of speech are examined in this article. The psychological aspects of this problem are shown in addition.

*Keywords:* ability to talk, cleanness of speech, speech, official language, thinking, cognitive activity, perception, development of speech.

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы мемлекеттік тілдің беделін арттыру мен қолданылу аясын кеңейту жөніндегі жұмысты жүзеге асыруды көздейді. Аталған құжатта «Бұл міндетті іске асыруға қоғамдық санада мемлекеттік тілде сөйлеушінің беделді бейнесін қалыптастыру және орнықтыру арқылы қол жеткізіледі. Осы бағыттағы негізгі рөлге PR-технологиялар ие болады. Бұл үшін мемлекеттік тілді көпшіліктің қолдануына қол жеткізу және насихаттау жөніндегі арнайы жұмыстарды ұйымдастыру көзделеді», - деп айтылған [1].

Қазақ халқының атақты ғалымы А.Байтұрсынұлының маңызды жұмыстарының бірі – 1926 ж. жарық көрген «Әдебиет танытқыш» [2]. Сөз өнері мен оның ұстанымдары хақында жазылған аталмыш зерттеу, ең алдымен, тіл мен әдебиет байланысына негізделген түсінік-талдаулардан тұрса; екіншіден, зерделеу мен терең пайымнан бастау алған авторлық пікір-көзқарастар дүние-болмыс мәселелерімен сабақтасып, көптеген ғылыми ізденістердің өзгеше үлгісін құрады. Адам болмысының сан қилы мүмкіндіктерін оның сөз өнерімен, шығармашылық қабілетімен ұштастырған автор «сөздің өзін танытатын белгі – тіл яки лұғат белгісі болады. Ол белгі әркімнің өз ыңғайымен, өз оңтайымен сөз тізіп әдеттенуінен, салттануынан болады» [2] деген қорытынды жасады. Соның

негізінде адамзат болмысына тән қасиеттерді осы ғылымның ұстанымдарын жүйелеуге бағыттады. «Сөз өнері деп асылында нені айтамыз?» деген сұрақтың жауабын да тілші біздің пікірімізден, қиялымыздан, көңілімізден, соны білдірер сөйлеу әрекетімізден іздеді, сондықтан «Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптеп қисынын, қырын, кестесін келістіріп сөз арқылы тысқа шығару – сөз шығару болады» [2],- деді. Ғалымның осы айтқандарын, психологиялық тұрғыда сипаттайтын болсақ, «сөз шығару» дегеніміз, адам өміріндегі аса маңызды рөл атқаратын, «сөйлеу» деп аталатын психикалық үрдіс болып саналады.

Адамның тіл амалдарын пайдалану арқылы пікірін, ойын білдіруін – сөйлеу деп атайды. Сөйлеуге адамның анатомиялық мүшелері қатысады, алайда ол адамның психикалық қабілетіне, қоғамдық тәжірибесіне тығыз байланысты. Сөйлеу үшін жасалған тілдік амалдар ұзақ уақыт бойы адамдардың пікір алысу тәжірибесі негізінде қалыптасты. Тілдік амалдар – сөз тудыру, сөйлем құрау ережелері. Олар – көпшілікке ортақ, объективті категориялар. Соның нәтижесінде тіл – жұрттың бәріне бірдей түсінікті қатынас құралы. Сөйлеу сол құралдың нақты қолданыста көрінетін түрі болып табылады [3].

«Сөз дұрыстығы», «Тіл тазалығы», «Тіл дәлдігі» нормаларымен қатар сөз болған «Тіл анықтығына», «Тіл көрнектілігіне» мән берсек, «талғау қоятын шарттардың» [2] негізі адамның танымдық әрекетінен бастау алатыны байқалады. Айталық, «Айтылған лебіз ашық мағыналы, түсінуге жеңіл, көңілді күдіктендірмейтін болса, тіл анықтығы дегеніміз сол болады. Лебіз ашық мағыналы болу үшін айтушы айтатын нәрсесін анық танитын болу керек» деген тұжырым тіл мен таным арасындағы нақтылау қызметін сұрыптауға негізделген, яғни адам нақты көріп-білген, сезген нәрсесін ғана тілмен нақты жеткізе алады.

С.Аманжоловтың [4] да тілтанымдық зерттеулері лингвистикалық талдаулардың өзгеше амалын құрайды, себебі автор тілдік құралдар табиғатын анықтауда құрылымдық факторды адамның ішкі **ойлау, қабылдау, тану** мүмкіндіктерімен, сыртқы қоғамдық-мәдени негіздермен шебер сабақтастыра білді. Ол «Тіл – амал, құрал, оның арқасында адам **бірімен-бірі қарым-қатынасқа** енеді, пікір алысады және бірін-бірі түсініседі. Тіл ойлаумен тікелей байланысты болғандықтан, сөзді және сөйлемдегі сөздердің бірлігінде ойлау ісінің жетістіктерін тіркеп отырады. Адамның дүние танудағы жетістіктері сөзде, сөйлем құрылысында тіркеледі, сөйтіп зерттеуші «адам қоғамында пікір алысуға мүмкіндік жасайды» [4],- дей отырып, сөз, сөйлем, сөйлем мүшелері сынды бірліктердің әрқайсысын экстратанымдық аспектіде талдап көрсете келе, тіл мен сөйлеу нормаларының танымдық негізде тоғысуына назар аударды. Тіл мен ойлаудың байланысына айрықша мән берген ғалым С.Аманжолов сөздер мен сөйлемдер құрылысын “адамның дүние тану жетістіктерінен” өрбітті, сол арқылы тілдің функционалды-семантикалық ерекшелігін, қоғамдық сипатын, адамзат табиғатымен сабақтасқан болмысын айқындап берді. “Сөйлеу процесіндегі сөздің ерекшелігі – ол объективтік шындыққа, өмірге байланысты ұғымдарды сананың қабылдауы нәтижесінде ойды бейнелейді.

“Адам баласының ой-өрісі қаншама кеңейсе, соншама ойын беру жолы көбейіп, әр түрлі құрал іздейді, көркем әдебиет, өнер осындай жолдарының көптігімен өз алды өнер, өз алды білім саналады” [4] деп тұжырымдаған ғалым сөйлеу де, “ойға сай айтылған “сөйлем” дегеніміздің өзі де „ойдың сәулесі, бейнесі, суреті ғана” екеніне мән берді. “Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсына” енген бұл анықтамалар тілдік бірліктерді тек құрылымдық элементтер ретінде ғана емес, жалпы адамзат дамуының психофизиологиялық, психологиялық, әлеуметтік белгілері қатарында анықтау қажеттігімен нақтыланды. Ғалым «...сөйлемді толық тану үшін, оның қандай ойлау сатысында екенін білу керек» [4] дей келе, құрылымдық типология ұстанымдарын танымдық типология негіздерімен байланыстыра сипаттады.

Тілдің құрылымдық саласын адамзат болмысының ойлай алу қабілетімен байланыстырған автор алғашқылар қатарында лингвистикалық типология ұстанымдарын синтаксис мәселелерін шешуде шебер пайдалана білді. Ол «...сөйлем дегеніміз – ойдың жүзеге шығуы, екінші сөзбен айтқанда, оның идеядағы затқа айналуы. Ойдың суреті болған сөйлем де не түрлі болып келетіні бізге тәжірибеден айқын көрінеді» [4] деген ойының дәлелін сөйлем түрлерін талдап айқындау арқылы дәйектеді, соның негізінде сөйлемнің тарихи дамуын «ойлау сатысының» қалыптасуымен қатар қарастыру керектігін өзектеді. Сонымен қатар автор “...сөйлемнің айтылуы көп қолданылатын жері - көпшілік ортасы, ең кемі екі кісінің басы қосылған жер” [4],- дей отырып, тілдік қатынастың негізін оның психологиялық ерекшеліктерімен сабақтастыра талдады.

Тілдік қатынастағы мұндай ішкі ассоциациялар мен интерпретациялар табиғатын зерделеген ғалым Э.Каминская “...тіл иесінің ассоциативті-вербалды жүйесіндегі сөзді ұқсата қолдану әрекеті адамның ішкі лексиконындағы атүсті немесе терең айқындалатын арнайы мәтінге, оның жеке субъективті сезіну ерекшелігіне әрі өзінің жеке және әлеуметтік тәжірибесіне сүйенген дайындығына, микросоциумның ықпалымен қалыптасатын мәдени нормаларына және тұлғаның эмоционалды-бағалағыштық қалыптары арқылы қабылданатын хабарлар базасына байланысты болады»,- деп тұжырымдады, яғни адамның ішкі әлемі оның ойлау, сезіну, бақылау, қабылдау, тану және т.б. әрекеттеріне қатысты айқындала отырып, дуалистік дамудың көрсеткішін құрайды: бір жағынан, ол жеке субъективті психологиялық, антропоцентристік ерекшеліктен тұрса, екінші жағынан, әлеуметтік-қоғамдық факторлардың сабақтасқан бірлігімен түсіндірілетін белгілер жиынтығы деп танылады. «...сөз, сөйлем ойдың көрінісі, суреті болғандықтан, сөздер, сөйлемдер адамның ой-санасының тарихын, ізін, жолын көрсететін деректер» [4] деген тұжырым негізінде ғалым тілдің сатылы дамуын танымның сатылы қалыптасуымен сабақтастыра отырып, тың лингвистикалық бағытты өзектеумен қатар, адамның ой-санасының космикалық кезеңнен қазірге жеткен өзгешелігін сұрыптауға, оның білім мен тәжірибелік жолын зерделеуге әрі «сана көріністерін» айқындауға мүмкіндік берді.

Қазақ тілтанымының іргетасын қалауға ат салысқан С.Аманжолов зерттеулері, шын мәнінде, терең пәлсапалық түйіндерден, тарихи фактілерге, адамзат қоғамының негізгі заңдылықтарына негізделген деректерден, өзгеше пайым-түсініктерден жинақталған тұжырымдар қатарын құрары сөзсіз. «Мындаған жыл өмір сүрген адам баласының дүние тануына үнемі қызмет еткен тілді» [4] маңызды тілдік талдауларының өзегіне айналдырған ғалым оның этникалық, мәдени, әлеуметтік және психологиялық ерекшеліктерін диалектикалық таным ұстанымдарымен сұрыптады, сондықтан ол «адам баласының жасаған тәжірибелерін», «ойлауының ұзақ уақыт абстракциялануы арқасында топшыланған жетістіктерін қорытқан білімін» [10] ескеру қажеттігіне өзгеше зейін қойды.

Тілдің әсемдігі ғана емес, әсерлілігі үшін де орасан қажет тәсіл-құбылту, яки троп (грекше *tropos*-иін, иірім)-сөздерді тура мағынасында емес, бұрма мағынасында қолдану, шындықты бейнелеп, кейде тіпті перделеп таныту, ойды өзгертіп, кейде тіпті өңін айналдырып айту әдісі метафора [5] деп аталады. Метафора – тұжырымдау мен танудың бір үлгісі. Ол – жаңа ұғымдарды жасай отырып, жаңа білімнің қалыптасуына тікелей әсер ететін маңызды фактор. Тілдің дәстүрлі теориясында метафора ойдың емес, тілдің ғана құбылысы деп танылып келді. Когнитивистер алғашқылар қатарында метафораның әлемдік бейнені танудағы, оның концептуалды сипатын айқындаудағы қызметін сұрыптаған ғалымдар қатарында М.Реддидің есімін атаған орынды деп есептейді. Аталмыш зерттеуден бастап метафораның зерттелу аясы кеңейіп, адамның ұқсату әрекеті тек салыстыру мақсатында ғана емес, әсер ету, шынайы болмысты өзгеше қабылдау бағытында да ұғынылды деп көрсетіледі. Осы орайда, бүгінгі күні метафора танымдық құрылғы ретінде ғана емес, абстрактылы ұғымдарды нақтылауға көмектесетін құрал есебінде қарастырылып, қоршаған әлемді танудың, ол туралы тұжырымдаудың нақты көрінісі, амал-тәсілі тұрғысынан сипатталып отыр, сондықтан тілшілер когнитивтік метафораның шығу тегін адамдардың әр түрлі тұлғалар мен объектілер арасындағы ұқсастықтарды құрастыра білу қабілетінен өрбітеді. Бұл ұғым бір объектінің екінші объект арқылы сипатталуымен ерекшеленетіндіктен, ғалымдар оны жекеленген құбылыстар табиғатынан гөрі күрделі ой кеңістігіне сәйкестендіре зерделейді, олар танымдық үдерісте орын алатын ой-қорытындылар метафора арқылы бір-бірімен байланысқа түсе келе, нақты және абстрактылы бірліктердің үйлесу заңдылықтарын саралауға септігін тигізеді деп пайымдайды.

Демек, ойлау жүйесіне құрылған метафораның танымдық қызметін өзектеумен қатар, қазіргі тіл ғылымында оны „абстрактылы тұжырымдарды саналы түрде қабылдаудың тәсілі, абстрактылы ойлауға мүмкіндік беретін механизм ретінде” [5] қарастыру керектігіне өзгеше мән берілуде, сол себепті Дж.Лакофф пен М.Джонсонның авторлық бірігуімен дүниеге келген еңбекте „Адам ойлайтын, әрекет ететін жүйе табиғатынан метафоралық күйде болатындықтан, метафоралық таным адамның күнделікті өмірінде тек тілге

ғана емес, оның ойы мен әрекетіне де әсер етіп, толығымен кірігіп кеткен” [5] делінген.

Тіл қоғам тарихының барлық дәуірінде де оның күресі мен дамуының құралы, рухани өмірінің, бүкіл мәдениетінің тұтқасы болып келеді. Қоғамдық ой-сана, дүниетаным тіл арқылы ғана қалыптасып, тіл арқылы ғана жарыққа шығады [6]. Тіл – адам баласын қазіргі прогреске жеткізген ұлы да бірегей туынды. Осы себептермен де сөйлеу мәдениетіне жетілу, тілді дұрыс та тиімді және шебер де тартымды пайдалана білу талабы көне замандардың өзінде-ақ басталған.

Қорыта айтқанда, адамдар өздерінің өмірлік серігі, бүкіл тіршілігінің құралы, рухани өмірінің айнасы – тіліне, оның тағдырына бейтарап қарамаған, оны қызғыштай қорып мәпелеген. Қоғамның мәдени дәрежесін көтеру бағытындағы әрбір қадам, алдымен, тіл мәдениетін, жазу, сөйлеу өнерін дұрыс жолға қою, оны үздіксіз жетілдіре беру талабынан басталып отырған. Байырғы замандарда пайда болған алғашқы грамматикалық топшылауларды «өнер табысы», «грамматикалық өнер» деп атау, грамматиканы сөйлеу, жазу өнеріне үйрететін риторика, стилистика деп аталатын ғылымдардың пайда болуы айтылғандарды дәлелдесе керек.

Осылайша, тіл ұстартқан халқымыз тіл өнерін мәпелей отыра, сөз қадірін түсіретін, оған жауапсыз қарайтын, сөз мәнін білмейтіндерге жирене қарап, олар атына ащы да өткір сын білдірген. «Аузынан сөзі, қойнынан бөзі түскен», «шіріген ауыздан іріген сөз шығарған» деген сияқты мақал-мәтелге айналып, мірдің оғындай өткір де ащы мысқылдарды тілді бұзушыларға, сөз жүйесін білмейтіндерге қарсы айтқан.

Қазақ халқы тіл, сөз мәселесіне қатысты жоғарыда айтылған олқылықтарға жол бермеуге тырысып, қашанда тіл тазалығына, сөйлеу шеберлігіне ерекше мән берген. Қазіргі кезде де халқымыз сөз өнерін аса жоғары «Өнер алды-қызыл тіл» деп бағалап, сонымен қатар мемлекеттік тілдің мәртебесін күннен күнге арттырып, оны көпшіліктің қолдануына қол жеткізуге және насихаттауға байланысты арнайы жұмыстар атқарылуда.

*1 Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. 2011.*

*2 Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш (1926) // 5 томдық шығармалар жинағы. Т. 1, – Алматы: Алаш, 2003. - 408 б.*

*3 Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі – Алматы: "Сөздік-Словарь", 2005.*

*4 С.Аманжолов және қазақ фольклоры: зерттеулер, фольклор материалдары. - Алматы: Ғылым, 2004. - 334 б.*

*5 Lakoff G. The contemporary theory of metaphor // Metaphor and thought. Second edition. / Ed-d by Ortony A. – N.Y. Cambridge University Press, 1993. – P.202-251.*

*6 Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность – М.: URSS, КомКнига, 2005. – 216 с.*

## АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ САМООЦЕНКИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ ВУЗА

Г.Т. Бекмуратова – *КазНПУ имени Абая*

### Түйіндеме

Мақалада ЖОО білім беру саласындағы өзін-өзі бағалауды зерттеудің негізгі мәселелері мен өлшемдері қарастырылады. Мұнда өзін-өзі бағалау тұлғаның өзіндік сана-сезімінің ерекше бір бөлігі ретінде көрсетіледі. Психология мен педагогикадағы қазіргі ғылыми зерттеулердің негізінде өзін-өзі бағалауды зерттеудің маңыздылығы жөнінде бірнеше басты өлшемдері ашып көрсетілген.

*Тірек сөздер:* өзін-өзі бағалау, студенттер, этномәдени өзіндік сана-сезім, психологиялық денсаулық, интеллектуалдық-шығармашылық әлеует, білім беруді психологияландыру және модернизациялау.

### Аннотация

В статье рассматриваются основные вопросы и критерии исследования самооценки в образовательной среде вуза. В данной статье самооценка рассматривается как особое образование самосознания личности. Раскрыты несколько главных критериев важности изучения самооценки на основе современных научных исследований в психологии и педагогике и дан их анализ

*Ключевые слова:* самооценка, студенты, этнокультурное самосознание, психологическое здоровье, интеллектуально-творческий потенциал, психологизация и модернизация образования.

### Abstract

The article discusses the major issues and criteria of self-esteem study in the university educational environment. In this paper, self-esteem is seen as a special formation of personality self-consciousness. Several main criteria of the importance of self-esteem studying based on current scientific research in psychology and pedagogy and their analysis is shown in the article

*Keywords:* self-esteem, students, ethnic and cultural identity, psychological health, intellectual and creative potential, psychology and education modernization.

Период обучения в университете и то, как обучающийся справляется с проблемами, возникающими в этом процессе, очень важны для протекания его дальнейшей жизни. Изменения в современном обществе и образовательной среде также актуализируют проблему я-концепции или самосознания личности. Современный этап развития образовательной ситуации отражает и ведущие тенденции социальных преобразований и характеризуется сменой научных педагогических и психологических парадигм, обновлением содержания образования, поиском личностно развивающих образовательных технологий. Гуманизация и демократизация образования выдвигают в качестве прерогативы личностно ориентированный процесс обучения и воспитания, где центральное



место занимает личность ребенка, ее развитие, ее самооценку. В данной статье рассматриваются современное состояние проблемы самооценки студентов в вузе.

**Самооценка** – сложное динамическое личностное образование, один из параметров познавательной деятельности. Она выполняет, прежде всего, регулятивную функцию. Эффективность учебной деятельности зависит не только от системы хорошо усвоенных знаний и владения приемами умственной деятельности, но и от уровня самооценки. Существует тесная связь между успехами, достигнутыми в овладении учебной деятельностью, и развитием личности. Это объясняется тем, что в самооценке интегрируется то, чего достиг человек, и то, к чему он стремится, то есть проект его будущего. С самооценкой тесно связано такое личностное образование, как уровень притязаний, который рассматривается как устойчивая потребность в определенной положительной оценке и успешности.

Теоретические и экспериментальные исследования самооценки личности студента раскрывают пути развития сознательности молодого человека, повышения его активности в учебе, труде, общественной жизни. Самооценка – интегратор поведения и деятельности личности, обуславливает рост личности, реализацию в жизни ее потенциальных возможностей. [1,2,3]

Во время обучения в вузе интенсифицируются процессы сознательного управления личностью собой. Самооценка представляет собой центральное звено системы самоуправления, поэтому организация социально-психологических воспитательных воздействий на студента осуществляется в опоре на формирование и коррекцию самооценки.

В данной статье самооценка рассматривается как особое образование самосознания личности, результат обобщающей работы в сфере самопознания и эмоционально-ценностного отношения к себе. Это оценка личностью самой себя, своих качеств и возможностей, ролевых функций, особенностей совершаемых действий и поступков, своего места среди других людей.

В современной психологии самооценка является предметом многочисленных исследований. В трудах отечественных психологов наиболее полная разработка данной проблематики представлена в исследованиях Б.Г. Ананьева, Л.И. Божович, И.С. Кона, М.И. Лисиной, А.И. Липкиной, В.В. Столина, Е.В. Шороховой и других. В зарубежной психологии проблеме самооценки посвящены работы У.Джемса, Ч.Кули, Дж. Мида, Э.Эриксона, К.Роджерса, К.Левина и других [1,2,3]. Этими учеными рассмотрены такие вопросы, как онтогенез самооценки, ее структура, виды, функции, возможности и закономерности формирования. В отечественной психологической науке самооценку чаще всего определяют как компонент самосознания, функционирующий как ее часть [4,5].

В общем самосознании человек осознает себя как личность, играющую различные роли в разных ситуациях. В теоретическом и прикладном плане важно изучать не просто недифференцированную самооценку, а конкретные ее составляющие и их соотношение. Именно с самооценочными паттернами, а не с

упрощенной обобщенной самооценкой связаны объяснительные механизмы профессиональной успешности и динамичного профессионального развития личности [6].

В зарубежной литературе принят термин «концепция Я», обозначающий совокупность всех представлений индивида о себе. В концепции «Я» выделяются описательная составляющая, называемая образом «Я», как некая когнитивная подструктура, и эмоционально-ценностное отношение человека к себе, именуемое самоотношением. Поведенческие реакции, порожаемые образом «Я» и самоотношением, конструируют поведенческую составляющую концепции «Я». Самооценка в этой трехкомпонентной схеме чаще всего прямо отождествляется с эмоционально-ценностным отношением субъекта к себе, реже – с образом «Я» или концепцией «Я» в целом [2,3,7].

В современном казахстанском вузе приняты сложные и зачастую противоречивые формы обучения и адаптация к ним явно сопряжена с изучаемым вопросом самооценки. Согласно государственной политике в области образования происходит модернизация. Автору статьи близко представление о процессах гуманизации образовательной среды ее личностно-ориентированная концепция. В связи с этим самооценка как важная составляющая самосознания личности будет также рассмотрена в контексте акмеологического и аксиологического подходов. Они актуальны, поскольку в их ключе личность субъектов образования выходит на первый план с её индивидуальными интересами, творческим потенциалом, ценностно-смысловой сферой и самостоятельностью в притязаниях и самооценке. Например, с позиции *акмеологии* – профессионализм – это свойство *саморазвивающейся личности*, осуществляющей движение к вершине мастерства. Очевидно, что при проблемах в самооценке, такое движение может быть затруднено. Также возникнут проблемы и с ценностно-смысловой сферой личности.

Самооценка понимается как необходимый элемент развития самосознания, как применение оценок, некой общественной меры к собственному «Я». В связи с этим личностно-ориентированная парадигма образования актуализирует задачу построения новых образовательных технологий, способных инициировать процесс самооценки, саморазвития и самоутверждения личности, нацеленных на содействие расцвету возможностей человека во всех его проявлениях, на изменение мотивационного отношения личности к делу, самой себе, другим людям.

Какие же *критерии самооценки* в образовательной среде нужно учитывать, для переориентации образования с традиционных знаниевых подходов к личностно и практико-ориентированным инновационным формам образования.

Итак, будучи сложно-структурированной системой, самооценка функционирует в разных формах, видах, на разных уровнях организованности как развивающаяся система. Ее структура представлена двумя компонентами – *когнитивным и эмоциональным*. *Когнитивный* компонент отражает знания человека о себе разной степени оформленности и обобщенности – от элемен-

тарных представлений до концептуально-понятийных; *эмоциональный* – отношение человека к себе, накапливающийся у него «аффект на себя», связанный с мерой удовлетворенности своими действиями, результатами реализации намеченных целей. В процессе самооценивания эти компоненты функционируют в неразрывном единстве; ни то, ни другое, как отмечает И.И.Чеснокова, не может быть представлено в «чистом виде» [4]. Знания о себе человек приобретает в контексте, и они неизбежно обрастают эмоциями, сила и напряженность которых зависят от значимости для него оцениваемого содержания. Любая самохарактеристика содержит оценку, функционирующую в той или иной степени проявленности [1,2].

Самооценка функционирует в двух основных формах – как *общая и частная (парциальная, или конкретная)*. Исследователи единодушны в том, что частные самооценки отражают оценку субъектом своих конкретных проявлений и качеств: поступков, действий, отношений, возможностей, физических данных. Они могут носить как ситуационный, так и обобщенный характер. Особое место среди них занимает так называемые оперативные самооценки, отражающие непосредственный учет личностью изменяющихся обстоятельств.

Очевидно, что здесь следует предлагать в обучающих программах такие формы занятий, в которых человек получает *опыт исследования личностно-профессиональных интересов* в групповом и индивидуальном процессе. В НИИ Психологии КазНПУ им. Абая специально исследовалось влияние инновационных психотехнологий на интеллектуально-творческое развитие личности. Данные по исследованию отражены в соответствующей монографии [8].

Творческий потенциал и интеллектуальное развитие являются важнейшими составляющими личностно-ориентированного образования и очевидно, что самооценка влияет на их адекватное развитие.

Важный вклад в развитие современных представлений о творческом потенциале внесен Дж. Рензулли, автором модели «человеческого потенциала», где автор выделяет три группы человеческих качеств, проявляющихся в деятельности одаренного человека:

- 1) общие или специальные способности выше среднего уровня;
- 2) высокий уровень включенности в задачу;
- 3) высокий уровень креативности.

Он предлагает использовать прилагательное одаренный не как констатацию факта, а как характеристику перспективы развития. В этом смысле основным фактором будет именно оценка себя и уровень притязаний личности студента. Построение учебных заданий должно учитывать поэтапный процесс оценивания своей деятельности, отслеживание и обучение навыку включенности и принятия задачи, творческие, практико-ориентированные решения.

Здесь раскрываются вопросы *социализации и возрастные новообразования в студенческом возрасте*. Познавательная же активность рассматривается не как количество усвоенного материала, а система личностных особенностей [9,10]. В работах М.А. Холодной прослеживается осмысление интеллектуаль-

ной одаренности с позиций анализа ее ментальных детерминант. Говорить о степени интеллектуальной одаренности можно тогда, когда имеет место взаимосоответствие индивидуальных ментальных репрезентаций, индивидуального «интеллектуального поведения» и объективных требований ситуаций [10].

Также нужен учет **этно-культурных особенностей группы**, в которой происходит обучение. Динамика социальных отношений на территории СНГ, и в Казахстане в частности, требует нового осмысления сущности этнопсихологических особенностей личности, а также этнокультурной среды, детерминирующей формирование и функционирование этих особенностей. Возросшие в современном мире требования к личности делают особо значимыми исследования проблем развития *регуляторных процессов*. Формирование самооценки определяется этнокультурными особенностями воспитания, которые по-разному обеспечивают развитие устойчивых личностных позиций. В основном это отражается на влиянии групповых и индивидуальных норм, на авторитет старшего и на знание этнокультурных традиций и языка [11,12,13].

Весьма актуальным представляется исследование этнического самосознания современной студенческой молодежи. От специфики ценностных ориентаций современной молодежи, образующих систему личностных смыслов в структуре этнического самосознания, особенностей межэтнических взаимодействий и активности участия в них молодых людей во многом зависит настоящее и будущее [13,14].

Этнокультурное Я современных студентов характеризуется недостаточной актуализированностью, проявляющейся в слабой выраженности этнонима (самоназвания), в противоречивом состоянии автостереотипа, расхождении этнокультурных Я-образа и Мы-образа, слабой рефлексии по поводу своих этнокультурных особенностей и личного вклада в сохранение и развитие этнической культуры.

Причиной недостаточно актуализации этнокультурного Я в самосознании студентов является недостаточный уровень личностного развития студентов, проявляющийся в низком стремлении к самоактуализации, высоком уровне эгозащит, характеризующийся отсутствием навыков самоанализа и рефлексии [14].

Исходя из этого, возникает необходимость педагогического управления этнической социализацией подрастающего поколения, формирования этнического самосознания, причем не только на уровне этнокультурного Мы, или представления об особенностях, традициях, культуры этноса, но и на уровне личностного, этнокультурного Я, или четкого, осознанного представления о себе как носителе этнокультурных традиций, особенностей и ценностей, а также индивидуальной ответственности за состояние и сохранение национальной культуры. Эффективная актуализация этнокультурного Я возможна в рамках адекватного этнокультурному контексту содержания учебной деятельности с использованием интерактивных методов обучения. Интерактивные методы способствуют прохождению личностью периода кризиса и самоисследований и достижению стадии реализованного этнического Я [14].

Также самосознание личности формируется на основе обобщения жизненного опыта, в том числе накопленного в процессах социализации в той или иной этнокультурной среде. Таким образом, образовательные программы могут содержать основы для получения такого опыта.

Здесь же возникают другие важные вопросы: **проблемы психологического здоровья и отклоняющегося поведения**. Одним из современных ориентиров образования выступает создание условий для полноценного развития субъектов образовательного процесса. Говоря о полноценности развития, многие современные исследователи связывают его с понятием «психологическое здоровье» как цели и критерия успешности личностного развития человека.

**Психологическое здоровье** – необходимое условие полноценного функционирования человека в социуме, что определяет неразделимость телесного и психического. Психологически здоровый человек – это человек творческий, жизнерадостный, открытый для всего нового, познающий себя и окружающий мир не только разумом, но и чувствами, интуицией.

**Психологическое здоровье** представляет собой динамическую совокупность психических свойств человека, обеспечивающих гармонию между потребностями индивида и общества, являющихся предпосылкой ориентации личности на выполнение будущей жизненной задачи [15].

В студенческом возрасте характерно достижение оптимумов развития интеллектуальных, физических и творческих сил. Но это сопряжено и с неравномерным и зачастую нерациональным применением этих сил. Адекватная самооценка личностью своих актуальных и потенциальных возможностей позволяет успешно самореализоваться и поддерживать здоровье на всех уровнях. Очевидно. Что личностно-ориентированные образовательные программы должны содержать и этот компонент оценивания не только в воспитательных средствах, но и в обучающих предметных занятиях.

Все вышеперечисленные критерии самооценки в образовательной среде должны быть также отражены в работе психологического сопровождения в вузе. Что делает очевидным факт необходимости **психологизации** образования, как основы модернизации. Итак, в статье раскрыты несколько основных критериев важности изучения самооценки на основе современных научных исследований в психологии и педагогике и дан их анализ.

1 Галкина И.А. *Исполнение и самооценка в контексте комплексного человекознания // Методология комплексного человекознания и современная психология / Отв. ред. А.Л. Журавлев, В.А. Кольцова. – М., 2008. – С. 477-487.*

2 Фрейджер Р., Фейдимен Дж. *Личность. Теории, упражнения, эксперименты. – М.: Изд-во: Прайм-Евразон 2004. – 608 стр.*

3 Лисина М.И. *Проблемы онтогенеза общения / Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – М.: Педагогика, 1986. – 144 с.*

4 Чеснокова И. И. *Проблема самосознания в психологии. / И.И. Чеснокова.. – М.: Наука, 1977. – 144 с.*

5 Бороздина Л.В., Видинска Л. *Соотношение самооценки и уровня притязаний. // В кн. Личность в системе коллективных отношений. – Курск, 1980*

6 Захарова А.В. Структурно-динамическая модель самооценки // *Вопр. псих.*, 1989(а), №1

7 Реан А. А., Коломинский Я. Л. Социальная педагогическая психология. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 416 с: Серия «Мастера психологии»

8 Пралиев С.Ж. Намазбаева Ж.И. Каракулова З.Ш., Садыкова А.Б. Психологические основы развития творческой интеллектуальной личности в образовательной среде Монография. – Алматы: “УЛАФАТ”, 2012 .

9 Renzulli J.S., Hartman R.K. Scale for rating behavioural characteristic of superior students. – *Exceptional Children*, 1971, p. 38, 243-248.

10 Холодная М.А. Когнитивные стили: о природе индивидуального ума. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 384 с. (Серия "Мастера психологии")

11 <http://www.dissercat.com/content/etnopsikhologicheskie-osobennosti-samoosenki-v-mladshem-shkolnom-vozraste-na-materiale-sel-#ixzz2XK0KjT4T> Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat

12 Муканов М.М. Исследование когнитивной эмпатии и рефлексии у представителей традиционной культуры // *Исследование рече-мысли и рефлексии.* – А-Ата, 1979. – С.54-74.

13 Малаева А.Т. Зависимость социальной детерминации личности от характера этнокультурной среды: Автореф. дисс. канд. психол. наук. – Алматы, 1995. – 25 с.

14 Кадацких И.Ю. Актуализация этнокультурного я в структуре самосознания личности студенческой молодежи в условиях учебной деятельности. Автореф. дисс. на соискание уч.степ. канд. психол. наук. – Курск, 2009

15 Намазбаева Ж.И., Лавриненко Н.С., Садыкова А.Б. Технология формирования психологически здоровой личности. Учебное пособие. – Алматы: “INFINILINE”, 2011.

УДК 159.942

## **КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТ БАРЫСЫНДАҒЫ СТРЕССКЕ ҚАРСЫ ТҰРАҚТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

**М.С. Ибашова** – Абай атындағы ҚазҰПУ,  
Психология ҒЗИ ғылыми жұмыстарының инспекторы

### **Түйіндеме**

Мақалада стресстің құбылысы мен ұғымы қарастырылды. Сонымен қатар, стресстің кәсіби іс-әрекет барысында пайда болу себептеріне, оның көрінуіне әсер ететін факторларға және стресске қарсы тұрақтылыққа ықпал ететін факторларға талдау жасалды. Кәсіби іс-әрекеттегі стресстің негізгі себептері көрсетіліп, ұйымдастырушылық деңгейде стресстің алдын алу шаралары келтірілді.

*Тірек сөздер:* Стресс, стресстің қарқындылығы, стресстің ұзақтығы, стресске деген индивидуалды сезімталдық, жұмыстағы стресс, кәсіби стресс, ұйымдық стресс, эутресс, дистресс.

### **Аннотация**

В статье рассматривается понятие стресса и стрессовых явления. Дан анализ факторов, вызывающих стресс в профессиональной деятельности и причин, развития

стрессоустойчивости. На организационном уровне показаны меры профилактики стрессов в профессиональной деятельности.

*Ключевые слова:* Стресс, интенсивность стресса, продолжительность стресса, индивидуальная чувствительность к стрессу, организационный стресс, эустресс, дистресс.

#### **Annotation**

The article discusses the concept of stress and stress conditions. The analysis of the factors causing stress in professional activity and causes of stress resistance. At the organizational level shows prevention of stress in professional activity.

*Keywords:* Stress, intensity of stress, duration of stress, individual sensitiveness to stress, eustress, distress

Стресс дегеніміз жалпы қоғамға тұтас әсер ететін әлеуметтік мәселе болып табылады. Соңғы уақыттағы әлемде болып жатқан қоғамдық-экономикалық өзгерістер, әлеуметтік реформалар созылмалы психо-эмоционалды күйелістер мен әлеуметтік стресстердің пайда болуына алып келеді, адамның әлеуметтік бейімделу қабілеті төмендеп, ертеңгі күнге деген сенімін жоғалтады. Бұл факторлардың барлығы адамның жұмысқа қабілетілігіне әсер етеді. Нарықтық экономика жағдайындағы мекемелердің басты міндеті стресспен күресу және жұмыстағы әлеуметтік қысымды азайту бағдарламасы шеңберінде жұмысшыларға әлеуметтік-психологиялық көмек көрсету болып табылады. Мақаланың өзектілігі стресстің пайда болу жолдарын қарастыру, стресске қарсы профилактикалық жұмыстар ұйымдастыру және жұмысшылардың стресске тұрақтылығын арттыру мәселесін талдау қажеттілігімен түсіндіріледі. Кәсіби іс-әрекет барысындағы стресске тұрақтылықтың қажетті деңгейде болуы әлеуметтік, экономикалық, саяси және практикалық жағынан да өте маңызды. Бұл мәселенің дұрыс жолға қойылуы дағдарыс кезінде сабырлы, тиянақты жұмыс жасай алатын, керекті психо-эмоционалды күйді сақтай алатын жоғарғы кәсіби дәрежедегі мамандарды даярлауда маңызды роль атқарады.

Стресс терминін алғаш рет 1936 жылы Канада ғалымы Ганс Селье енгізген. Ол стрессті белгілі бір төтенше жағдайларда пайда болатын реакция деп қарастырған [1]. Сансыз эксперименттердің, бақылаулардың нәтижесінде Г. Селье мынадай қорытындыға келеді: ағзаның кез келген тітіркендіргішті қабылдауының күрделі процесі реакцияның екі типін қамтиды:

1) спецификалық; 2) спецификалық емес. Спецификалық реакция нақты бір аурудың белгілерін сипаттайды, оның негізінде осы аурудың диагностикасы жатады. Спецификалық белгілер түрлі ауруларда тез ажыратылады. Кез келген аурудың спецификалық емес жағын Г. Селье зерттеп, осының нәтижесінде стресс теориясы пайда болды. Оны қысқаша былай тұжырымдауға болады: кез келген тітіркендіргіштің, кез келген факторлардың әсерімен ағзада олардың түрлеріне тәуелсіз «стресс» ұғымында бірігетін бірқатар спецификалық емес өзгерістер, немесе жалпы «бейімделушілік синдромы» пайда болады. Стресстің бұл реакциясы бірнеше сатылар мен фазалардан тұрады. Г.Селье стресстің 3 кезеңін бөліп көрсетті:

1. мазасыздық кезеңі;
2. қарсылық көрсету, бейімделу, немесе тұрақтану кезеңі;
3. жүйке жүйесінің ширығу кезеңі.

Г.Сельенің стресс белгілерін бейнелеуінен кейін, ғылымда стресс туралы көзқарастар өзгерді. Зерттеушілер метоболизм өзгерісінің күрделілігін анықтап, стрестің жаңа гормоны – нейромедиаторды ашты және оның өзара әрекет қызметінің жаңа сызбасын өңдеді. Мазасыздық сатысында жағымсыз ықпалдарға ағзаның қорғаныстық икемделу мүмкіншіліктері тез іске қосылады. Бұл саты «Соққы» және «соққыға қарсы» фазаларынан тұрады. Соққы фазасында бұлшық еттердің әлсіздігі, артериялық қысымның төмендеуі, гипотермия, гипогликемия, қылтамырлардың өткізгіштігі көтерілуі байқалады. Соққыға қарсы фазасында көрсетілген бұзылыстар кері бағытта өзгереді. Артериялық қысым және бұлшықеттердің күш-қуаты көтеріледі, қанда глюкоза көбейеді. Гипофиз бен бүйрек үсті бездерінде кортикотропин мен глюкокортикоидтық гормондардың кідірілуі тұрақты түрде жоғарылайды, осыдан төзімділік сатысы дамиды. Бұл сатысында бүйрек үсті бездерінің гипертрофиясы байқалады, кортикостироидтардың түзілуі артады, глюкогенез күшейеді. Бұл кезде өзгерген сыртқы ортаның жағдайларына ағзаның бейімделу мүмкіншілігі ең жоғары деңгейге көтеріледі. Егер қолайсыз ықпал ұзақ мерзімде әсер етсе, онда ағзаның көрсетілген қабілеті бұзылады, жалпы бейімделу синдромының үшінші қалжырау сатысы дамиды; организмнің функциялық мүмкіншілігі таусылады, бүйрек үсті бездерінің сыртқы қабаты семіп қалады, артериялық қысым төмендейді, дене қызуы азаяды, гипогликемия байқалады. Жалпы бейімделу синдромы кезінде ағзаның төзімділігі әсер етуші ықпалға ғана емес, көптеген басқа жағымсыз әсерлерге де жоғарылайды. Былайша айтқанда бір жағымсыз ықпалдан кейін екінші қолайсыз ықпалдың зиянды әсері әлсірейді.

Стресстің екі формасын бөлуге болады:

1. Тиімді стресс – эустресс,
2. Зиян келтіретін стресс – дистресс [2].

Эустресс – ағзаны жұмылдыратын және тілекті тиімділікпен біріктіретін тиімді стресс. Дистресс – іс-әрекеттің орындалуына кедергі келдіретін, ағзаның жұмылу деңгейін төмендететін стресс. Эустресс барысында таным процестерінің және өзіндік сананың белсенділігі, шындықты, есті саналау жүзеге асады. Дистресс негізінде адам түрлі физиологиялық ауруларға шалдығуы ықтимал.



Эмоционалды стресс – бұл қақтығысты өмір жағдайларында, адамның әлеуметтік және биологиялық қажеттіліктерін қанағаттануын ұзақ уақыт шектейтін, айқын көрінетін психоэмоциялық бастан кешулері. Стрестің биологиялық мәні ағзаның қорғаныс күшін жұмылдыра алуында. Т. Кокс бойынша, стресс – бұл тұлғаға қойылған талаптар мен осы талаптарды орындау қабілеттілігін салыстыру барысында туындайтын саналаудың феномені. Бұл механизмдегі тепе-теңдіктің болмауы стрессті және жауап реакциясын



тудырады. Экстремалды және бұзушы факторлар кезінде әрекетке ең сезімтал

стрестік реакцияға араласатын эмоциялық аппарат болып табылады. Сондықтан жиі жағдайда эмоциялық стресс жайлы сөз қозғалады.

Стресстің адамға әсері түрлі факторлаға тәуелді болады, оларды 3-ке бөлуге болады:

1. Стресстің қарқындылығы.
2. Стресстің ұзақтығы, созылмалылығы.
3. Стресске деген индивидуалды сезімталдық.

Стресс қарқындылығы. XX ғ. басында Р.Йеркс және Дж.Додсон деген психологтар адамның жұмысқа қабілеті олардың эмоционалдык белсенділігіне байланысты болатынын анықтаған [3]. Адам жұмысының өнімділігінің орташа эмоционалдык белсенділік кезінде артатыны, ал эмоция өте көп немесе өте аз болған кезде жұмыс тиімділігі төмендейтіні анықталған. Сондықтан әр жұмыс түріне сәйкес келетін өз стресс деңгейі болады: ол ақыл-ой жұмысы үшін физикалық жұмысқа қарағанда төменірек болады. Және де жоғарғы жүйке жүйесінің қызметі әр түрлі адамдарға стресс қарқындылығы әр түрлі әсер етеді.

Стресстің ұзақтығы. Қауіптілігі бойынша қысқа мерзімді, қарқынды стресс емес әлсізірек болса да, ұзақ уақытқа созылған стресс күшті болады. Сондықтан стрессті тұрақты созылмалы деңгейге жеткізбей пайда болған кезінен бастап шешуге тырысу керек.

Стресске деген индивидуалды сезімталдық. Әр адамның стресске деген сезімталдық табалдырығы әр түрлі. Іс-әрекет тиімділігі артқан кезде эустресс, ал шаршаудың критикалық табалдырығы басталған кезде дистресс басталады.

Кәсіби іс-әрекетпен байланысты стрессті суреттеу үшін түрлі ұғымдар қолданылады: «жұмыстағы стресс», «кәсіби стресс» және «ұйымдық стресс».

"Жұмыстағы стресс" ("job stress, stress at work") жұмысқа байланысты себептерге – жұмыс жағдайы, жұмыс орнына байланысты туындайды. Бұл факторлар объективті себептерге де (жағымсыз климат, керекті техниканың болмауы, демалыссыз күнделікті жұмыс, кезекшілік) байланысты болуы мүмкін.

"Кәсіби стресс" ("occupational stress") - кәсіпке байланысты, кәсіптің түріне байланысты кездесетін стресс. Көптеген кәсіп түрлері белгілі бір стрессорлармен байланысты болады, мысалы, медициналық қызмет, әскери қызмет, төтенше жағдайдағы қызметтер.

"Ұйымдық стресс" ("organizational stress") субъектіге ұйымның жағымсыз әсер етуіне байланысты стресс түрі. Жағымсыз психологиялық климат, жұмыстың дұрыс бөлінбеуі, дұрыс жолға қойылмаған жұмыс ұйымдық стрессті тудырады.

Кәсіби стресстің пайда болу процесін қарастыратын концептуалды бағыттарды талдау нәтижесінде 3 негізгі бағытты бөліп көрсетуге болады: экологиялық, транзактілі және регуляторлық.

Экологиялық бағытта (А.Марселл, П. Варр және т.б.) стресс индивидтің қоршаған ортамен әрекеттесу нәтижесі ретінде қарастырылады. Кәсіби стресс

жұмыс ортасы мен тұлғаның индивидуалды ресурстарының арасында сәйкес

келмеушілік болған кезде пайда болады деп түсіндіріледі

Транзактілік бағыт (Р. Лазарус, Т. Кокс және т.б.) стрессті қиындаған жағдайға деген адамның индивидуалды-икемделген реакциясы деп қарастырады. Р.Лазарус бұл бағытта өзінің когнитивті моделін ұсынды, яғни стресс динамикасына әсер ететін индивидуалды-психологиялық факторларды қарастырды. Стресстік реакция дегеніміз әр адамның нақты жағдайда өзіне қойған талабының нәтижесі деп қарастырылады. Осы негізде көптеген транзактілік модельдер жасалынды, мысалы Т.Кокстың кәсіби стресс моделі, мұнда стресс басталуы жұмысшының мотивімен, ұстанымымен өзара әрекетте талданады.

Регуляторлық бағытта (Д. Бродбент, Р.Хокки, А.Б. Леонова және т.б.) кәсіби стресс қиын жағдайлардағы іс-әрекетті реттеу механизмдерін қалыптастыру нәтижесінде пайда болатын күй ретінде қарастырылады. Стресс кезінде саналы түрдегі регуляция эмоциялық мобилизация мен зейіннің қосымша ресурстарын іске қосу арқылы жүзеге асады [4].

Қазіргі уақытта көптеген мамандар қауіпті жағдайлармен, экстремалды ситуациялармен байланысты стрессогендік факторлары бар орталарда жұмыстар атқарады. Мұндай кәсіп түрлеріне космонавттар, ұшқыштар, әскери қызметкерлер, өрт сөндірушілер, құтқарушылар, құқық қорғау қызметкерлері және т.б. жатады.

Психологиялық әдебиеттерде экстремалды жағдайлар деп күш-қуаттың толық мобилизациясын талап ететін әдеттегі жағдайдың өзгеруімен сипатталатын жағдайларды қарастырады. Оптималды жағдайда адамның өз міндетін тиімді атқаруына мүмкіндік беретін психикалық ширығу мен жұмысқа деген қабілетті сақтап қалу үшін организмнің қорларын шығаруды талап ететін нервтік-психикалық артық жүктемені ажырата білу керек. «Артық жүктеме» түсінігі әр түрлі түсіндіруге ие: сыртқы жағдайлардың ұзаққа созылған жағымсыз әсері немесе субъективті түрде қабылданған жағдай ретінде қарастырылады.

Кәсіптің экстремалдылығын анықтайтын факторларға мына жағдайлар жатады:

1) Атқарылатын жұмыстың қауіптілігіне, кенеттен пайда болуына, қиындығына, жауапкершілігіне, уақыт тығыздығына байланысты болатын түрлі эмоциогенді әсерлер. Жаңа орындар, күтпеген жағдайлар тікелей қауіп жоқ болған күнде де адамның ерік-жігеріне, қабылдауына және есте сақтауына әсер етеді. Кәсіби іс-әрекеті қауіп-қатерге толы жұмысшылар үнемі тез әрекет етуге деген дайындықта жүреді. Бұл дайындық сезімін А.А. Ухтомский «оперативті тыныштық» деп атаған.

Қазіргі уақыттағы нашақорлық контрабандасымен, террористік әрекеттермен, заңсыз миграциямен байланысты қылмыс түрлері артып келеді, бұл еліміздің ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіретін факторлар болып табылады. Бұл факторлармен күресетін ұлттық қауіпсіздік ұйымдарының қызметкерлері

жұмыс барысында көптеген эмоциогенді факторлар арқылы туындап отыратын стресстерді бастан кешіріп жатады.

2) Түнгі уақытта жұмыс істеу. Мұндай жұмыс түріне түнгі кезекшілік кездесетін жұмыс тәртібі өзгеріп тұратын (медицина қызметкерлері, милиционерлер, диспетчер) жұмыстар жатады, еңбектің табиғи биоритмі бұзылып, адамның бейімделу қабілеті төмендейді.

3) Паника күйінің дамуы. Экстремалды жағдайдың бір мысалы паника болып табылады. Паника дегеніміз гипертрофирленген үрей күйі, ол кезде адам мінез-құлқы басқаруға, реттеуге келмейді, кейде толығымен адам өзін өзі ұстай алмай қалады.

4) Өте жауапты ақыл-ой қызметі кезіндегі психикалық ширығудың артуы.

5) Күштің, шыдамдылықтың және шапшаңдықтың аса ширығу кезіндегі жоғарғы физикалық жүктемелер.

6) Гипокинезия жағдайында жұмыс істеу (қозғалыстың шектелуі). Ұзақ сапардағы жүргізушілер, ұшқыштар қызметі осындай жағдайлармен байланысты.

Бұл факторлар жекелеп емес барлығы бірдей әсер етуі мүмкін. Кәсіби іс-әрекет барысындағы стресс жағдайлары эмоциялық торығуға алып келуі мүмкін. Эмоционалдық торығу дегеніміз бұл белгілі бір психологиялық зақым келтіретін әсерлерге жауап ретінде, эмоцияның толық немесе ішінара жойылуы түрінде көрінетін, тұлғаның көрсететін психологиялық қорғаныс механизмі. Эмоционалдық торығу эмоционалдық, көбінесе кәсіби мінез-құлықтың жүре пайда болған таптаурынын көрсетеді. «Торығу» кәсіби іс-әрекеттерді атқаруда теріс әсер берген кезінде, оның әрекетсіздік салдары да пайда болуы ықтимал.

Адамның әлеуметтік құндылығы мәселесі қазіргі қоғамда алғашқы орында бағаланады, және оның денсаулығы өмір сүрудің объективті шарты болып табылады. Жұмысқа қабілеттілікті анықтайтын көптеген факторлардың ішінде адамның стресстік ситуацияларға деген психикалық тұрақтылығы маңызды роль атқарады. Стресске деген психикалық тұрақтылықтың жоғары болуы тұлғаның дамуының, денсаулығы мен кәсіби жұмыс ұзақтығының кепілі болып табылады. Адамның жүйке жүйесіне және психикасына әсер ететін жүктемелердің артуы эмоциялық ширығуға алып келіп, түрлі ауруларға ұласып жатады. Қазіргі уақытта адамның психикалық саулығын қорғау, оның стресске тұрақтылығын қалыптастыру мәселелері қолға алынып жатыр. Психикалық сауықтыру интеграцияланған тұлғаны қалыптастыруға бағытталады, яғни мотивтер, күмәндар, сенімсіздіктер арасындағы конфликттерді жоюға бағытталады.

Стресске тұрақтылық дегеніміз – жұмысшыға кәсіби іс-әрекеттің ерекшеліктеріне байланысты туындайтын интеллектуалдық, еріктік және эмоциялық жүктемелерді өз денсаулығына, жұмысына және қоршаған ортасына жағымсыз салдарын тигізбей көтере алуға мүмкіндік беретін тұлғалық қасиеттердің жиынтығы.

Қазіргі уақытта осы мәселе бойынша жұмыстардың көптігіне қарамастан

стресске тұрақтылықтың мәнін түсіндіруде айқындық жоқ. Көптеген авторлар

бұл түсінікті эмоциялық тұрақтылық ұғымының синонимі ретінде қарастырады. М.И. Дьяченко және Я. Рейковский эмоциялық тұрақтылық қасиетін темперамент сипатымен, адамның реактивтілігімен, эмоциялық бастан кешірулері мен байланыстырады. Басқа авторлар (В.А. Марищук, Е.А Милерян) эмоциялық тұрақтылықты тұлғаның еріктік сипаттарымен байланыстырып, оны жұмыс кезінде пайда болатын эмоцияларды басқара алу деп анықтайды. М.И. Дьяченко және К. Изард эмоциялық тұрақтылықты эмоциялық процесстің динамикалық (қарқындылық, икемділік, өзгергіштік) және мазмұндық (эмоция түрлері) сипаттарымен себептеледі деп санайды. П.Б. Зильберман эмоциялық тұрақтылықты күрделі жағдайларда мақсатқа жетудің табысты жолын көрсететін тұлғаның эмоциялық, еріктік, интеллектуалдық және мотивациялық қасиеттерінің интеграциясы деп қарастырады. Сонымен қорыта келе, эмоциялық тұрақтылықты мотивациялық, эмоциялық, еріктік және интеллектуалдық компоненттердің бірлігі ретінде қарастыруға болады.

Психологиялық дайындықтың басты міндеті қызметкерлерде жақын аралықта және болашақта кездесетін әрекеттер моделінің психикалық бейнесін қалыптастыру және бекіту болып табылады. Бұл бейнелердің болашақ жағдайға максималды сәйкес келуі қызметкерлердің белгісіздік ситуациясына аз түсуінің және тез арада бағдарлануының кепілі болып табылады. Қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби қасиеттерін арттыра отырып, стресске деген психологиялық дайындығын қалыптастыру мақсатқа бағытталған әсер ету түрі болып табылады. Психологиялық дайындық нәтижесінде түрлі ситуацияларда әрекет ету дағдылары мен жаңа ортаға бейімделу қасиеті арта түседі. Мысалы, әскери қызметкерлер күрес жағдайындағы қиындықтарды жеңуге бағдарланады, оларға батылдық, қайраттылық, өз әрекетінің дұрыстығына деген сенімділік сезімдері бекітіледі, мотивациялық ұстанымдары белсендендіріледі. Өзіндік құралдары мен әдістері (аутотренинг, күрес ситуациясын елестетету және оған бейімделу, психокоррекция және психореабилитация және т.б.) бар қажетті арнайы және психологиялық қасиеттерді қалыптастыруға және дамытуға арналған міндеттердің түрлері өте көп.

Әлеуметтік қатынастар адам өмірінде өте маңызды роль атқарып, психологиялық қалыптың жақсы болуына әсер етеді. Топтық әлеуметтік қолдау стресске тұрақтылықты қалыптастырып, адамның өзіндік актуализациясын арттырады. Стресске тұрақтылықты қалыптастыру және тұлғаның стресстік күйін коррекциялаудың әлеуметтік психологиялық технологиясын ескере отырып, оны қолдану моделін ұсынуға болады.

Бұл модельде стресске тұрақтылықты қалыптастыру технологиясының тұлғаға бағдарланған, суггестивтік-эмоциялық, денеге бағдарланған және когнитивтік модельдері әлеуметтік психологиялық тренингтер блогында жүзеге асырылған. Модельді жүзеге асыру қарқынды топтық қарым-қатынас процесінде белсенді психологиялық әсердің түрі ретінде тренингтер көмегімен стресске тұрақтылықты қалыптастыруға бағытталған. Тренингтердің негізгі

түрлеріне: топ мүшелерінің әлеуметтік позициясын белсендендіру, олардың

мотивациялық сферасының құрылымын өзгерту және гармониясын арттыру, жағымсыз күйлерін коррекциялау, сонымен қоса, әлеуметтік перцепцияны дамыту, стресс кезіндегі проблемаларды шешудің нақты тәсілдері мен әдістерін меңгеру жатады.

**Стресстің алдын-алу негізінде келесі негізгі жолдар жатыр:**

• Біріншіден, жеке өмірге деген рационалды қатынас, оның белсенді құрылуы. Р.Л. Кричевскийдің ойынша өмірге рационалды қатынаста болу қағидасына келесілерді жатқызуға болады: біздің мүмкіндіктерімізге сай келетін өмірлік мақсат қоюымыз керек және соған жетуге тырысуымыз керек. Бұл қағида біздің бағдарымыздың динамикалылығын талап етеді.

• Басты мәселені қосымшадан ажырата алу. Бұл қағида өмірдің негізгі, басым жолын табуға бағдарлайды. Оқиғаның әсер ету өлшемін біліп, соған сәйкес өзіміздің мүмкіндігімізді бағалай білуіміз керек. Қағиданы елемей тек күшті босқа шашуға ғана емес, сондай-ақ дистресске алып келеді. Г.Сельс мынадай кеңес береді: “қандай да болсын өмірлік ситуацияға соқтығыссаң да алдымен – күресуге тұрады ма, жоқ па соны ойлау керек.”

• Мәселеге түрлі жақтан қарау. Бұл жерде пайда болған мәселені көруде көп жоспарлы болу, оған түрлі бағытта қарай алу қабілеті, адамдар мен оқиғаларды бағалауда икемді бағыттың қажеттілігі туралы сөз болып отыр. Француз ойшылы Мантень айтуынша: “Адам не болып жатырғандығынан емес, болып жатқанды қалай бағалайтындығынан зардап шегеді”. Бұл принцип стресс объективизациясын жүзеге асыруды талап етеді яғни, бастапқыда не нәрсе катастрофалық немесе трагедиялы болып көрінді, соны объективті бағалау.

• Өзін күтпеген оқиғаларға алдын-ала дайындау. Шынайылыққа реалды қарауды үйрене отырып, біз керек емес иллюзиялардан құтыламыз, осылайша, жағымсыз жаңалықтарға дайындаламыз. Болып жатқан оқиғаны шынайы бағалау, пайда болған мәселені ақылмен қабылдау және шешу.

• Қоршаған адамдарды түсінуге тырысу. Басқаларды дұрыс түсіну, олардың мінез-құлқының мотивін түсіну, олардың ішкі әлеміне ену, мінез-құлықтың икемді жолын таңдауға, керек емес қақтығысулардан құтылуға, өзін психологиялық жайлылықтың бірнеше деңгейімен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

• Болып жатқан оқиғалар сабағынан жағымды тәжірибені игере алу. Кез келген меңгерілген тәжірибе, адамдарды және жағдайларды бағалауда біздің мүмкіндігімізді кеңейтеді, сонымен сонымен қатар өмірлік бейімделуді арттырады.

• Толық өмір сүру. Біздің өміріміздің күрделілігіне қарамастан, жай тіршілік ету емес, өмір сүру керек, әр бір күн және әр бір сағатта өмір сүру қажет.

Әлеуметтік-саяси дағдарыстар, қоғамдық-экономикалық өзгерістер, әлеуметтік реформалар күшті стрессогенді факторлар болып табылады. Оның әсері кешенді ғылыми зерттеуді, оның ішінде психологиялық зерттеулерді талап етеді. Қызметкерлердің психикалық саулығын сақтау мамандармен жұмыстың маңызды бөлігі болып табылады. Стресс дегеніміз адамның

эмоциялық сабырлығы мен тепе-теңдігін бұзатын төтенше жағдайларға ағзаның жауап әрекеті. Бұл жұмыста стресс туралы психологиялық көзқарастар, адамның қобалжуға, ширығуға деген реакциясы және онымен күресе алу қабілеті талқыланды, кәсіби іс-әрекет барысында кездесетін стресске тұрақтылықты қалыптастыру жолдары қарастырылды. Қорыта келе стресске тұрақтылықты кәсіби іс-әрекеттің ерекшеліктеріне байланысты туындайтын интеллектуалдық, еріктік және эмоциялық жүктемелерді адамның өз денсаулығына, жұмысына және қоршаған ортасына жағымсыз салдарын тигізбей көтере алуға мүмкіндік беретін тұлғалық қасиеттерінің жиынтығы деп айтуға болады. Стресске тұрақтылықтың жоғарғы деңгейде болуы (интеллектуалдық, еріктік және эмоциялық) маманның кәсіби маңызды қасиеттеріне жатады. Стресс факторы тікелей жұмыс жағдайына байланысты: экстремалды жағдайлар, жоғарғы жауапкершілік, шешім қабылдаудағы уақыттың тығыздығы және т.б. немесе қызметкердің өзінің тұлғалық ерекшелігіне байланысты болуы мүмкін. Қызметкердің психологиялық артық жүктемелерге деген икемделуі оның алға қойылған міндетін тиімді шешуге дайындығын көрсетеді.

Стресске тұрақтылық – өзіндік реттеуді және тұлғааралық әрекеттесу үйлесімділігін арттыруға бағытталған жаттығулар (психотренинг) арқылы дамытуға болатын қасиет.

Қорыта айтқанда, бұл жұмыста стресс құбылысы мен ұғымы қарастырылды. Сонымен қатар стрестің кәсіби іс-әрекет барысында пайда болу себептеріне, оның көрінуіне әсер ететін факторларына және стресске тұрақтылыққа ықпал ететін факторларына талдау жасалды. Кәсіби іс-әрекеттегі стрестің негізгі себептері көрсетіліп, ұйымдастырушылық деңгейде стрестің алдын алу шаралары келтірілді.

1 Колодзин Б. *Как выжить после психической травмы. Перевод с английского Савельевой.* С-Пб.: Питер, 2003.

2 Китаев-Смык Л.А. *Психология стресса.* М.: Наука, 1988.

3 Мескон М, Хедоури Ф. *Основы менеджмента: пер. с англ. - М.: "Дело ЛТД", 1994.*

4 Рушман Э.М. *Надо ли убежать от стресса? М.: Физкультура и спорт, 1990.*

5 *Стресс жизни: Сборник. / Составители: Л.М. Попова, И.В. Соколов. (О. Грегор. Как противостоять стрессу. Г. Селье. Стресс без болезней.).* Спб, ТОО "Лейла", 1994.

6 Тригрянян Р.А. *Стресс и его значение для организма.* М.: Наука, 1988.

7 12. Уткин Э.А. *Справочник по менеджменту.* М.: Финансы и статистика, 1999.

8 14. Куликов Л.В., Розанова М.А. *Социальные и социально-психологические аспекты стрессоустойчивости личности // Теоретические и прикладные вопросы психологии / Ред. А.А. Крылов. СПб., Вып.1, Ч.2, 2004.*

9 Анцыферова Л.И. *Приемы приспособления: изменение собственных характеристик и отношений к ситуации // Психол. журнал. 2004. № 1.*

10 Радугин А.А. *"Основы менеджмента".* М: 1997г.

11 Григорьева Т.Т., Усольцева Т.П. *"Основы конструктивного общения",* Н: 1997г.

12 Румянцева З.П., Саломатина Н.А. *"Менеджмент организации",* М: 1995г,  
ӨОЖ 316.614.5:316.27:173

## ЖАСТАРДЫ ОТБАСЫЛЫҚ ӨМІРГЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДАУДА ӘЛЕУМЕТТІК ИНСТИТУТТАРДЫҢ РӨЛІ

*А.Ж. Аяғанова – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің қауымдастырылған профессор м. а., психол.ғ.к*

### Түйіндеме

Бұл мақалада жастарды отбасылық өмірге психологиялық дайындау мәселесі қарастырылады. Отбасының қоғамдағы мәні, оның түрлері жүйеленеді. Отбасылық құндылықтар анықталады. Жастардың отбасылық өмір құндылықтары негізделеді.

*Тірек сөздер:* Отбасы, отбасылық құндылықтар, отбасылық қарым-қатынас, әлеуметтік институт.

### Аннотация

В этой статье рассматривается роль социальных институтов при психологической подготовке молодежи семейной жизни, в частности роль семьи, школы и общества. Определяются семейные ценности молодежи. Даются показатели семейных ценностей.

*Ключевые слова:* Семья, семейные ценности, семейные отношения, социальные институты.

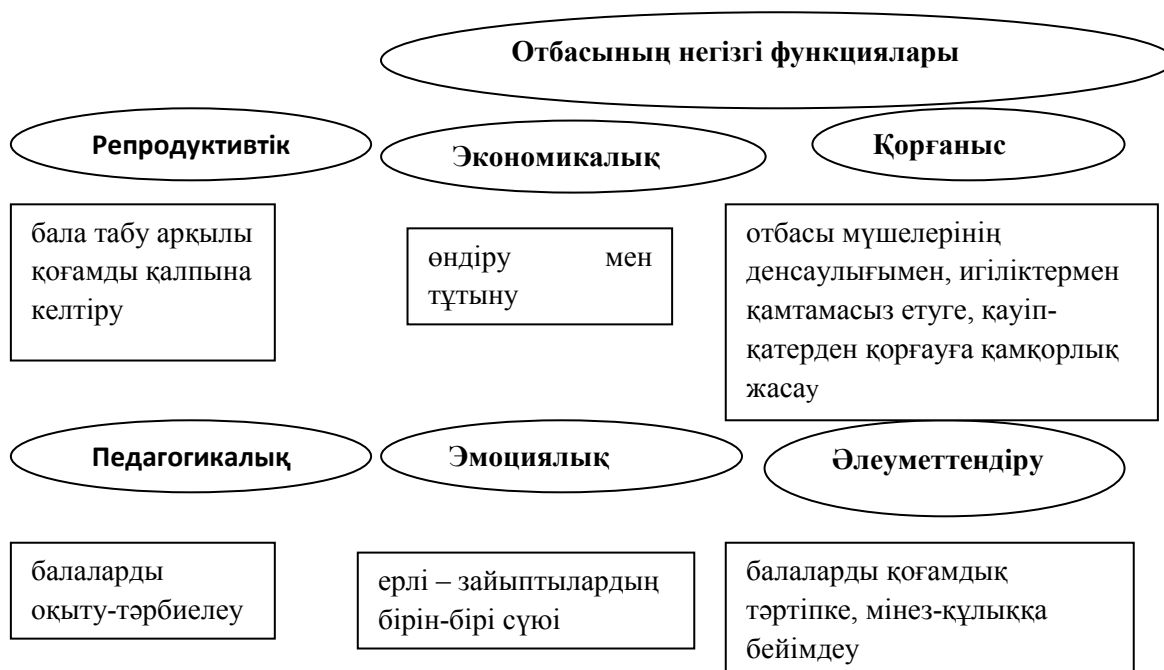
### Astract

The role of the social institutions in psychological preparing of the youth to the family life, exactly the role of the family ,school and society is considered in this article. Relative values of the youth is determined. Also the data of family values is given.

*Keywords:* Family, family values, family relations, social institutions.

Қазіргі таңда жастарды өмірге бейімдеуге жаңа сипатта қарау басты міндеттердің бірі болып табылады. Себебі, қоғамда болып жатқан түбегейлі бетбұрыстар, ғылым мен техниканың жетістігі тұлға психикасына әсері күшті болып отыр. Осындай, өмір ағысына қарай тез бейімделіп кететін жастардың психологиялық тепе-теңдігін сақтау үшін отбасылық қарым-қатынастың, қоғамдық күштің рөлі ерекше.

Ең алдымен біз жастар тәрбиесіндегі отбасының рөлін айқындап алайық. Жалпы алғанда отбасы, жанұя, үйелмен деген атаулар синоним мағынаны береді. Әдебиеттерде көрсеткендей, “Отбасы – жанұя, үй деген сөздің синонимі”, яғни бір оттың (ошақтың) басында өмір сүріп жатқан қандас адамдар [1]. Бір оттың басында өмір сүруге дайындық физиологиялық және психологиялық тұрғыдан негіздеуді қажет ететіндігі сөзсіз. Ер адам мен әйел адамның сезімдерінен туындаған шешім мен жауапкершілікті ұғыну негізінде отбасылық өмір бастала отырып, ұрпақ жалғастыру процесі жүзеге асады. Оның негізінде отбасының негізгі функциясы анықталады.



Сурет 1 - Отбасының негізгі функциялары

Отбасы - қоғамдық қатынастар мен процестердің алуан түрлі формалары біртұтас болып ұштасатын кешенді әлеуметтік құбылыс. Сондықтан да әлеуметтік құбылыс бола отырып, ол адамзат өмір сүру жағдайына қарай құрып, оның дәстүрлері мен әдеттері ғасыр өткен сайын жаңа сипатта көрініс береді. Отбасын әлеуметтану ғылымында былай деп көрсетеді: отбасы дегеніміз – тарихи өзгеріп отыратын әлеуметтік топ, оның жалпы белгілері – бөтен адаммен жыныстық байланыс орнату, туысқандық қатынастар жүйесі, адамның жеке-дара адамгершілік сапаларын қалыптастырып дамыту, белгілі бір экономикалық қызметті іске асыру [2]. Яғни адамзат отбасын құра отырып, сол шағын мемлекетке әлеуметтенеді, отбасылық құндылықтар қалыптастырады және әдет-ғұрып дәстүрлерін дамытады. Отбасының жоғарыда келтірілген анықтамасы бойынша, ол - отбасындағы қатынастар, отбасының құрылымы мен формасы тарихи өзгеріп отыратын әлеуметтік топ.

Жастарды отбасылық қарым-қатынасқа дайындауда бүгінгі күні әртүрлі инновациялық технологиялар бар [3]. Солардың бірі психологиялық тренингтер болып табылады. Мұндай әдістер бізге жастардың отбасылық өмірге деген қатынасын өзгертуге мүмкіндік береді.

Кейбір зерттеулерде, отбасыға мынадай анықтама беруге болады: қазіргі заманғы отбасы – ерлі-зайыпты екі адамның арасындағы некеге құрылған негізгі әлеуметтік топ, отбасыға сонымен бірге ұрпақтары (ұл-қыздары) да кіреді. Отбасының функциясы - бала тауып, тәрбиелеп өсіру, ерлі-зайыптылардың жыныстық, эмоциялық сезімдерін және басқа (әлеуметтік, экономикалық) қажеттерін өтеу [4].

Бүгінгі таңда отбасыишілік дағдарыстардың шиеленісуі, оның ішінде әке мен баланың, анасы мен қызының тіл табыса алмау мәселелері, нәтижелерінде қақтығыстардың, үйден кету жағдайлардың мысалдарына жиі кезігіп жүрміз.



Оның зардаптары, жалпы қоғамымыз үшін айқын көрінуде. Оған себеп, отбасылық жылулыққа, татулыққа деген саналы көзқарастың жетіспеушілігі, мәдениеттің төмендігі. Мұның өзі уақыт талабына сай ізгіліктік негізінде отбасышілік жағымды қарым-қатынасты қалыптастыру қажеттілігі туындатады.

Қандай да болмасын жолдың алғашқы қадамынан басталатыны сияқты, адамның жеке тұлғасының қалыптасуы да отбасынан басталады. Отбасы – бұл адамға өмірлік құндылықтар жайында түсінік беретін алғашқы ұжым. Адам қандай дәрежеге жетеді, жалғыз тұлға бола ма немесе адамгершілік тұрғыдан кемтар болып қалыптасады ма, мұның бәрі көбіне ол адамның балалық шағында қаншалықты дұрыс отбасылық тәрбие алғанымен байланысты.

Отбасына жағымды қатынас таныту балалық шақтан қаланады. Балалық шақта адамгершілік қасиет ата-ананың балаға қатынасына, олардың өз басына деген қатынасына тәуелді. Балалық шақ адам өмірінің маңызды кезеңі. Балалық шақ қалай өтті, оның санасы мен жүрегіне қоршаған әлем қалай әсер етті, қазіргі нәресте ертең қандай адам болатыны, міне, осыған байланысты. Қазақ халқы отбасы тәрбиесіне ерекше мән беріп, «он үште- отау иесі» деген. Ерте кезде қазақ отбасыларында қыз баланы 3-5 жастан анасы қасына алып, үйдің жұмысына араластырса, ұл балаларды аңшылық, мал бағу сияқты түздің тірлігіне араластырған. Осы орайда, қазіргі өмір тіршілігіміз мүлде басқа сипатта. Сондықтан отбасында әке мен ананың қарым-қатынасы тұлғаның болашақтағы отбасы егесі ретінде қалыптасуының негізі болып табылады.

Қазіргі таңдағы отбасылық тәрбиелік міндеттерді шешуде ата-анаға не қажет? Бұл сұраққа жауап беруде ата-аналар “уақыт” деп жауап береді. Ата-аналарға уақыт шындығында жетіспей жатады. Бірақ, ата-ана мен баланың қарым-қатынас уақытын көбейтпегеннен бала мейірімділік, шыншыл, тәртіптірек бола қала ма? Барлығы болмағанымен көпшілігі уақыттың санына емес, сол уақыттың ішінде қарым-қатынастың сапасына, мазмұнына байланысты. Баламен қарым-қатынас уақытын оны жазғыру мен ескерту айту үшін емес, онымен достық әңгіме құруға, бірлесіп іспен айналысуға, оның психологиялық қасиеттерін, процестерін дамытуға, серуен құруға арнаған әлдеқайда тиімді. Балаға қаншалықты мейірім төгіп жаныңды салсаң, соншалықты деңгейде қайырым мен махаббат ала отырып, отбасы татулығын қамтамасыз етілетіні сөзсіз.

Отбасы мүшелері әрдайым тұлғаның ең алғаш қоғамдық ортасы. Отбасы қарым-қатынасында оның мүшелерін көркемдейтін жағымды сезімдер болып табылады.

Отбасы тұлға өмірін қолдап отыру үшін қажет. Себебі, әр баланың ата-анаға деген сүйіспеншілігі шексіз, шартсыз, кіршіксіз. Егер өмірінің алғашқы жылдарында ата-ана сүйіспеншілігі баланың өмірі мен қауіпсіздігін қамтамасыз етсе, өсе келе ата-ана махаббаты адамның ішкі, эмоциялық, психологиялық әлемінің қауіпсіздігі мен қолдау қызметін атқарады.

Ата-ана махаббаты – адамның жан және дене саулығының, берекесінің сапа

көрсеткіші мен қайнар көзі. Дәл осыдан ата-ананың бірінші және негізгі мәселесі балада, оны жақсы көретіні туралы сенімділікті қалыптастыру. Ешқашан, еш жағдайда балада ата-ана сүйспеншілігінен күмән болмауы керек. Ұрпағына қай жас болмасын әрқашан мейіріммен, ілтипатпен қарау – ата-ананың табиғи да ең керекті міндеттерінің бірі.

Балада ата-ана сүйспеншілігіне сенімділікті айырықшалау кейбір жағдайларға байланысты қажеттілік тудырады. Өсе келе бала ата-анасынан бөлек кететін жағдайлар сирек емес. Мұнда ең жақын адамдарымен эмоциялық байланыстар үзіліп, психологиялық, ішкі жан дүниелік жағынан алшақтайды. Психологтар жасөспірімдік маскүнемдік пен нашакорлықтың астарында көбіне ұрпағын сүймейтін ата-аналар жатқанын дәлелдеген. Отбасылық тәрбиеге негізгі талап – махаббат болып табылады. Бұл жерде баланы сүйіп және күнделікті соны жетекшілікке алып қоймай, сонымен бірге баланың өзі, қандай қиындықтар, қақтығыстар, жанжалдар ата-ана арасында болмасын, мейірімін, олардың оған деген кіршіксіз махаббатын, жылуын үнемі сезінуі керек. Тек осы жағдайда ғана адамның ішкі әлемі дұрыс қалыптасып, сүйспеншілік негізінде ғана адамгершілік құлықтық іс-әрекет жасалады, ал сүйіспеншілікке тек сүйіспеншілік үйретуі мүмкін.

Әр ата-ана өз сезімдеріне, жүрегінің даусына, өз баласының қабілеттеріне сеніп жүгінуі керек. Ал бұл жағдайды тәрбиенің қандай жүйесін ұстану оны тек өзі шешеді. Ал баланың нәзік жүрегі үшін оның отбасында сүйікті екенін сезіну, ата-анасы үшін қымбат екенін білу.

Өскелең ұрпақтың қалыптасуындағы отбасының елеулі рөлі оның бала дамуындағы оның әсерін қайталанбастығымен, даралығымен, жақындығымен анықталады. Баланы ата-анадан жақсы ешкім біле алмайды. Жоғарыда атап өткендей біз жастарды отбасылық өмірге психологиялық дайындауда балалық кезеңдегі отбасыншілік қарым-қатынасқа тікелей байланысты жағдайларды сипаттап отырмыз.

Ата-ана тәрбиесі барысында тұлғаның адами сапалары қалыптасады. Бұларға адамгершілік, қайғыра білу, сөйлеу мәдениеті, зейінділік, мақсаттылық, инабаттылық, ізгілік және т.б. Керісінше, ата-ана стиліне қарай, отбасыншілік қарым-қатынасқа байланысты өзімшілдік, қаталдық, үлкенге деген дөрекілік, қоршаған ортаға салғырттық, жауапкершіліксіздік, аяушылықсыздық сияқты жаман қылықтар да дами алады.

Сондықтан ата-аналар ұрпағының тұлғасын қалыптастыру мақсатында әр жағдайды, отбасылық салт-дәстүрді қолдануы керек, өз ата-анасына құрметпен қарап, баласына боларлық тәрбиеші болып, шыншылдық, адалдығын көрсетіп, жетілдіруі керек.

Адамзат біздің ғаламшарды мекендейтін тіршіліктің ішіндегі ең әдемі де қорғансыз тіршілік иесі. Адам баласы дамып жетіліп өзіндік өмірге дене, рухани, әлеуметтік дайындалуы үшін шамамен екі он жылдықтай керек. Осы онжылдық адамға білім алып, тәжірибе жинап, мамандық алып, еңбек әрекетіне қатысып, қоғамда өз орнын табу үшін керекті.

Жалпы алғанда тұлғаның сәтті дамуы үшін оның қажеттіліктері өтелуі тиіс.

Бұл қажеттіліктерді қанағаттану деңгейі оның қалыпты дамуына, құрдастарынан қалмай жетілуіне немесе оның қате жолға түсуіне әсер етеді. Бұл қажеттіліктердің өтелуі баланың жеке тұлға ретінде қалыптасып, қоғамда өз орнын табуға мүмкіндік береді. Бұл мәселе тікелей оның ата-анасының қатынасына тәуелді.

Бүгінгі күні отбасылық өмір сүру жағдайлары түрлі сипатта көрініс беріп отырған жайы бар. Отбасында ерлі-зайыптылардың бірге тұруы, олардың ара қатынасын айналасындағылардың «жақсы» деп бағалауы некеде де бақыттылығын білдіре бермейді. Отбасы өмірінің астарында қитыркылардың түр- түрі болады: сырттай тату болып есептелетін отбасыларда ерлі-зайыптыларының бір-бірін жек көріп, салқындық болуы мүмкін. Сондықтан отбасылық өмір шынайы сипатта болуды қажет етеді. Отбасы мүшелері мәжбүрлі сезімдердің шырмауына түспеуі маңызды.

Ата-аналардың өз баларының жан дүниесін жақсы түсінуі, оларға отбасында дұрыс та тиімді тәрбиелік орта туындату үшін, бала тәрбиесіне қатысты білімі және біліктерін ұдайы көтеріп отыруы қажеттілігін өздері түсінуі тиіс. Белгілі психолог Э.Фромм тұжырымдамасында көрсеткендей, ананың және әкенің махаббаты табиғаты, генезисі және көріну формасы бойынша бір-бірінен ерекшеленеді және баланың тұлғалық дамуында әртүрлі әсер етеді [5]. Ананың махаббаты- шексіз, нәзік және шарттанбайды. Әкенің махаббаты- баладан көп нәрсені талап етеді және ол шарттанған болып келеді. Ол махаббатқа бала лайықты болуы тиіс. Әке махаббатының туа берілетін алғышарты болмайды, ол бала өмірінің алғашқы жылдарында қалыптасады деп тұжырымдайды кейбір ғалымдар. Бала әкенің махаббатына лайық болуы үшін белгілі бір әлеуметтік жүйенің талаптарына сәйкес болуы тиіс. Егер бала анадан эмоциялық қолдауды және жақындықты сезінуді қалайтын болса, әкеден бірлескен іс-әрекетте серіктесті және беделді болудың қайнар көзін табады. Баланың ата-анаға деген қатынасы ерлі-зайыптылардың бірі-бірімен қарым-қатынасынан туындайды.

Ажырасуға аз қалған ерлі –зайыптылар түрлі ойлардан бірге тұра береді. Біреудің қызмет беделіне нұқсан келмес үшін, екіншілерін–белгісіз тұманды болашақ үрейлендіреді, үшіншілерін–бала алдындағы борышын өтеуде отбасы маңызды деп есептейді. Алайда мұндай позиция көп таралған адасуларға алып келеді.

Отбасында әке мен ана баланың бойында белгілі бір қасиеттердің дамуына негіз болады. Бала өзін әкесі сияқты көріп, өзін сол сияқты сезінеді, өзінше оның күшін, сенімділігін, ересектігін алғандай болады. Ол балаға жанына рухани тепе-теңдік, сабырлық қалыптастыруға көмектеседі.

Кейбір жағдайларда ерлі-зайыптылар өзінің жұбайын бала арқылы мойындамайды. Жұбайын бала арқылы мойындамау - отбасы қарым-қатынасының бұзығандығының күрделі белгісі, әйелінің не күйеуінің эмоциялық тартымдылығының жоғалғандығының көрінісі.

Жұбайын “өзгертуге ” тырысу күші балаға бағытталады. Мұндай отбасыларда бала әрдайым қысымшылықта болады, ол әрине баланың тұлғалық

дамуына әсерін тигізбей қоймайды. Бұған қарамастан бала өзін-өзі бағалауын онша жоғалтпайды, өйткені ол ата-анасының бірінің қамқорлығына ие.

Отбасында ата-ананың екеуі де ортақтық сезімін сезбесе, болашаққа бірлескен жоспар құрмаса, оның алға басуынан өмірлерінің даму жетістіктерін көрмесе, тұлғааралық қысымшылық туады. Мұндай жағдай әрине баланың тұлғалық дамуына соққы болары сөзсіз. Дегенмен, ата-ананың қандай шешімі болғанда да бала дамуына кері әсерін тигізбеуі шарт болып табылады.

Келесі жағдайда біз болашақ ұрпақ тәрбиесінде мектептің рөлін көрсеткіміз келеді. Мектеп баланың тұлғалық қалыптасуының басты әлеуметтік институты болып табылады. Мектеп қабырғасында білім нәрін сусындап, өмірлік мақсаттарды қоюда дүниетанымы қалыптасып, тұлғалық үйлесімді дамиды. Мектепте ажырамас үштік- мұғалім, бала және ата-ана арасындағы ынтымақтастық ұрпақ тәрбиесіндегі басты жағдайлардың бірі. Қазіргі ұрпақ тәрбиесіне жаңа сипатта қарау тұжырымдаларда анық көрсетілгенмен де кейбір жағдайларда қарама-қайшылықтардың туындап отырғанын біз жоққа шығара алмаймыз.

Мектепте мұғалімнің беделі ең алдымен білімділік деңгейімен, сосын мінез-құлқымен және іс-әрекетімен өлшенетіндігі белгілі. Қаншалықты білімді болсаң, соншалықты жастар тарапынан құрмет көрсетіледі. Мұғалім іс-әрекетінде кездесіп жататын кей жағдайдағы кемшіліктерге қазіргі жастар көз жұма, салқын қанды қарай қоймайды. Сондықтан, бүгінгі күні мектеп жүйесіндегі педагогикалық қарым-қатынас мәдениеті тұлғалық үйлесімді дамудың негіздерінің бірі болып табылады. Мектепте тұлғаның идеалы қалыптасып, оған еліктеу жағдайы көрініс береді. Сондықтан мектеп қабырғасында әрбір педагогикалық іс-әрекетті жүзеге асырушы идеал бола білуі шарт.

Қазіргі Қазақстандықтарды тәрбиелеуде қоғамның ықпалы мен күші орасан зор. Жалпы адамзат психикасына өмір сүріп отырған әлеуметтік ортасының әсері күшті болады. Қоғамдық күштермен әлеуметтік институттар жастардың мінез-құлқы мен іс-әрекетіне әсерін тигізіп ғана қоймай, өмірлік жағдайларын да белгілейді. Біз келесі кезекте жоғары оқу орындарының жастарын отбасылық өмірге дайындау мәселесін көтереміз.

Отбасылық өмір туралы жастардың пікірін білу мақсатында «Менің елесімдегі отбасылық өмір» тақырыбында эссе жазылды. Бұл бізге жастардың отбасылық өмірге деген жағымды және жағымсыз сезімдерін, материалдық жағдайға деген қатынасын және жыныстық қарым-қатынас маңыздылығын, жалпы алғанда отбасылық құндылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижесі төмендегі кестеде көрсетілді:

## Кесте 2 - Отбасылық өмір құндылықтары мен көрсеткіштері

№	Отбасылық өмір құндылықтары	Көрсеткіштері
1	Жағымды сезімдер	Жауапкершілік, сенімділік, бақытты болу, қамқорлық, сыпайылық, татулық, түсінушілік, келісушілік, сүйіспеншілік, көмектесу, қуаныш, қолдау, адамгершілік, қарапайымдылық, мейірім, қуаттау, тірек, татулық, әдемілік, адалдық, шынайылық, тіл таба білу
2	Жағымсыз сезімдер	Ұрыс-керіс, реніш, қайғы, түсініспеушілік, алдау, сенімсіздік, жауапсыздық, менсінбеушілік, өркөкіректік, менменшілдік, эгоистік
3	Материалдық	Қызмет, қаражат, дүние-мүлік, тәуелсіздік, өзбеттілік
4	Жыныстық қарым-қатынас	Мәдениет, тазалық, сауаттылық, пәктік, адалдық
5	Ата-аналық рөлдер	Тәрбие, жылылық, махаббат, үлгілі әке, аяулы ана

Жоғарыдағы кестеде біз жастардың отбасылық өмір құндылықтарын анықтап алдық. Осы көрсеткіштер бізге қазіргі жастардың отбасылық өмір құндылықтарының пайыздық сипатын беруге мүмкіндік берді.

## Кесте 3 – Жастардың отбасылық құндылықтары

Б	Жынысы		Отбасылық құндылықтар				
	Қ	Е	Жағымды сезімдер %	Жағымсыз сезімдер %	Материалдық жағдай %	Жыныстық қарым-қатынас %	Ата-аналық рөлдер %
а р л ы ғ ы	з	р  б а л а					
60	30	30	27,1%	5,7%	35,2%	12%	20 %

Үшінші кестеде көріп отырғандай қазіргі жастардың басты құндылықтары материалдық жағдай (35,2 %) болып отыр. Яғни, жеткілікті материалдық жағдай болған жағдайда ғана жағымды қатынас болады деген пікірмен сайып келеді. Отбасындағы түсініспеушілік, ұрыс-жанжал және отбасылық дағдарыстың шығу себебін материалдық жағдаймен байланыстырады.

Бүгінгі жас- ертеңгі маман және отбасы иесі. Сондықтан жастарды ерте жастан отбасылық өмірге бейімдеу болашақ Қазақстандықтарды үйлесімді тәрбиелеудің қайнар көзі болар еді.

Қорыта келе, бүгінгі күнгі отбасылық өмірдің келеңсіздігі, қоғамдағы дағдарыстар тұлға психикасына кері әсер беріп ғана қоймай, олардың өмірге деген сенімді көзқарастарын жоғалтуларының салдарынан келеңсіз әрекеттердің және ауытқыған мінез-құлықтың туындауына алып келіп отыр. Осы орайда, жастарды отбасылық өмірге психологиялық дайындау маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

1 Жұмадуллаева А. *Жастарды отбасы-некелік өмірге даярлаудың негізі-ата-ана өнегесі. Ұлт тағылымы.* -Б.12-15.

2 Фролов С.С *Основы социологии* – М., 1997.- С.24.

3 Barnett H. *Innovation: The Basis of Cultural Change.* – N.Y., 1983 – P.245.

4 Сысенко В.А. *Молодежь вступает в брак.* М., 1986.-С134.

5 Хьелл, Зиглер Д. *Теории личности.* СПб.: Питер. 1997.-С 456.

ӘОЖ 37.01.165.6/8.502

## **ҚОРШАҒАН ОРТАМЕН ТАНЫСТЫРУ НЕГІЗІНДЕ 6-7 ЖАСАР БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

**С.Қ. Дарибаева** – *Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті*

### **Түйіндеме**

Қазіргі кезде өскелең ұрпақты оқыту және тәрбиелеу жүйесіне белгіленіп қойылған талаптар бірінші кезекте орын алады – бұл бала тұлғасын кішкентай кезінен қалыптастыру, құбылмалы әлеуметтік және экономикалық жағдайларда өмір сүруімен қатар, белсенді дамуы және жалпы өмірдің шығармашылық жолдарын табу. Кез келген бағыттағы терең білімдерді оқушы қоршаған ортаны тану арқылы иеленеді, сондықтан бірінші кезекке 6-7 жастағы балалардың танымдық белсенділігін дамыту қою керек.

*Тірек сөздер:* бала, шығармашылық, тұлға, тәрбие, педагог.

### **Аннотация**

В настоящее время на первый план выходят определенные требования к системе обучения и воспитания подросткового поколения – это формирования личности ребенка с малых лет, готовой не только жить в меняющихся социальных и экономических условиях, но и активно развиваться и находить творческий подход жизни в целом. Самые глубокие знания в любом направлении ученик получает путём познания окружающей среды, поэтому на первый план надо ставить – развитие познавательной активности детей 6,7.

*Ключевые слова:* ребенок, творчество, личность, воспитание, педагог.

### **Abstract**

Now come to the fore certain requirements to the system of education and upbringing of the younger generation, which are the formation of personality, prepared to live in the changing social and economic conditions, but also to develop and find a creative way of life.

The deepest knowledge of any direction the pupil receives by learning environment, so the insert is the development of the cognitive activity of 6-7 years old children

*Keywords:* child, creativity, personality, upbringing, teacher

Қазіргі кезде өркениетке ұмтылған еліміздің экономикалық және әлеуметтік мәдени жағдайына сай қоғам өмірінің барлық саласына белсенді

атсалысатын, іс-әрекетінде шығармашылық бағыт ұстанатын жеке тұлғаны қалыптастыру өзекті мәселе болып отыр. Мұндай адамды қалыптастыру шарты - оның табиғатынан берілген танымдық белсенділігін дамыту, өйткені ақыл-ойтұрғысынан саналы әрекет ету қабілеті танымдық белсенділікке тәуелді. Баланың таным белсенділігінің дамуындағы тұғырнамалық саты – мектеп кезеңі, ол айрықша қарқынды түрде кең ауқымда 6-7 жаста көрінеді. 6-7 жастағы балалардың танымдық белсенділігін, әрекетін дамыту ақпараттық кеңістіктің кеңеюімен сипатталатын осы заманда ерекше маңызға ие. Ақпараттардың ұлғаюы балада өзіне қойылған талаптар шеңберінен асып, өз ойын жүзеге асыруда ерекше шешімдер табуға мүмкіндік беретіндей қасиеттерді қалыптастыруды талап етеді.

Танымдық белсенділік - ерекше психологиялық феномен, оның негізінде танымдық процестер қалыптасады, дамиды, жетіледі, әрі психикалық күй өзгереді. Психологияның зерттеу пәні мен нысанына сай: психикалық, яғни танымдық, эмоциялық-сезімдік, ерік-жігер процестерінің дамуынан, психикалық қасиеттері мен сапаларының, психикалық күйі-кейпінің, жағдайының және жаңа психикалық жасалымның қалыптасуынан құралады. 6-7 жастағы балалардың таным белсенділігін дамыту жағдайына жасалған талдау, олар ішкі тұрғыда әрекет етуге, өзінің таным қызметінің тәсілдерін жеткізуге, ойлау өзгешеліктерін көрсетуге ұмтылады, әрі мектепке келгеннен бастап олардың танымдық белсенділігі жандана түседі. 6-7 жастағы балалардың таным белсенділігінің психологиялық-педагогикалық проблемаларын зерттеу осы процестің ерекшеліктерін түсініп қана қоймай, оны дамытуға бағытталған педагогикалық процесті ұйымдастыруда болатын күрделі де өзекті проблемаларды шешуге мүмкіндік береді.

Қоршаған ақиқатты танудың методологиялық негіздері философ – психологтар: Г.С.Батищев, В.Н.Филипповтың еңбектерінде көрсетілген. Г.С.Батищев танымның іс-әрекеттік қырын анықтады. В.Н.Филиппов интеллекттің білім қайшылықтарымен беттесуінің бастапқы қағидасын әзірледі. Танымдық іс-әрекет мәселесін зерттеуде үлестерін қосқан психолог-ғалымдар: Л.С. Выготский, А.М.Коршунов, С. Л. Рубинштейн, С.М. Жақыпов, т.б. Л.С.Выготский сананы бір нәрсе арқылы дамыту теориясын қалыптастырды. А.М.Коршунов жүйкеде ақиқатты бейнелеу белсенділігі қағидасына назар аударды. С.Л.Рубинштейн адам жүйкесін дамытуға қызмет етуге шартталған ұстанымды негіздеді. С.М. Жақыпов, танымдық әрекет психологиясын зерттеді. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңында ғылым мен практика жетістіктерін жеке адамды дамытуға, шығармашылық, рухани және дене мүмкіндіктерін, интеллектін дамытуға бағыттау міндеті көзделген. Сондықтан

осы міндеттердің жүзеге асуы оқушылардың танымдық белсенділігін дамытуға, білімі мен біліктерін өмірдің жаңа жағдайында пайдалануға, қоршаған ортамен таныстыруды ұтымды ұйымдастыруға тікелей байланысты. Оқушы жеке тұлғасын қалыптастыру мәселелеріне байланысты бірқатар маңызды зерттеулер бар: жеке тұлғаның танымдық ізденімпаздығы мен шығармашылық ойлау мүмкіндіктерін дамыту А.Е.Әбілқасымова, Б.А.Тұрғынбаева, қазіргі кезеңде жоғары сынып оқушыларының танымдық белсенділігін қалыптастырудың педагогикалық шарттары А.С.Мустояпова, болашақ мұғалімді қазіргі білім технологиялары негізінде бастауыш сынып оқушыларының танымдық іс-әрекетін белсендендіруге дайындау Ж.Ж.Айтпаева, Қазақ ақын-жазушыларының шығармалары арқылы студенттердің танымдық белсенділігін дамыту Е.К.Нурланбекова, т.б. еңбектерінде айқындалған. Ал қоршаған ортамен таныстыру мәселелері К.Ж.Жүнісова, З.Ф.Олейник Қ.А.Аймағамбетованың зерттеулерінде кездеседі.

Танымдық іс-әрекеттің өзге әрекет түрлерінен ең басты ерекшелігі – оқушының үнемі «жаңа дүниеге енуімен», ол әрекеттерді оқушының бірінен екіншісіне ауыстыруымен байланысты, бірақ ол әрекет танымдық белсенділіксіз іске аспайды. Осыдан келіп, оқушылардың танымдық белсенділігін қоршаған ортамен таныстыру негізінде дамыту үшін, дүниетану пәнінен оқу процесін тиімді ұйымдастыруда, оқытудың түрлерін, типтерін, тәсілдерін, әдістерін, құралдарын, технологиясын дұрыс пайдалану қажет. Сондықтан оқу үдерісінде баланың білім алуға, танымдық белсенділігін дамытуға, әрекет етуге деген құлшынысын оятуға, ақыл-ойын дамытып, жетілуіне түрткі болатын жағдайларды айқындап, оқыту процесін соларды ескеріп ұйымдастырудың тиімді жолдарын іздестіру бүгінгі қоғам сұранысының талабына сай 6-7- жасар балалардың танымдық белсенділігін дамыту мәселесі зерттеуді талап ететін маңызды проблема.

Белсенділіктің теориялық негіздері жетекші философ, психолог, педагогтардың (К.А.Абулханова-Славская, М.И.Лисина, А.М.Матюшкин, Я.А.Пономарев, С.В.Герасимов, Т.И.Шамова, Г.И.Щукина) еңбектерінде берілген. К.А.Абулханова-Славская мен М.И.Лисина таным белсенділігі мен таным іс-әрекеті ұғымдарының арақатынасына талдау жасады. А.М.Матюшкин таным белсенділігі, оның құрылымын анықтады. Я.А.Пономарев адамның шығармашылық белсенділігін дамыту тетігін жасады. С.В.Герасимов іс-әрекетпен белсенділіктің ажырамас байланысын көрсететін таным белсенділігі мен ұғынудың өзара байланыс түрлерін айқындады. Т.И.Шамова мен Г.И.Щукина таным белсенділігі таным әрекетінде пайда болатынына назар аударды.

6-7-жасар балалардың таным белсенділігін дамыту динамикасы, ерекшеліктерін біз Р.Буре, Д.Б.Годовикова, Л.Р.Голубева, В.А.Петровский, Н.Н.Подъяковтың еңбектерінде кездестіреміз, оларда 6,7-жасар балалардың таным белсенділігіне тән негізгі сипаттар, оның өту қарқыны мен бағыттылығы суреттелген. Танымдық белсенділіктің қалыптасуы оқушылардың оқу-



танымдық әрекеттерінің дамуына алғышарт болып, білімді теориялық негізде қорытуына мүмкіндік беріп, интеллектуалдық белсенді ойлауын жандандырып, шығармашылыққа жетелейді, нәтижесінде, оқушы жеке тұлғасының қалыптасуына негіз болады. Демек, мектептегі оқу үдерісі оқушылардың танымдық белсенді әрекетін дамытуға бағытталады. Өйткені, жоғары деңгейде танымдық белсенді әрекет жасай білетін жеке тұлға қалыптастыру қажеттігі болашақ азамат - бүгінгі 6-7-жасар балаларға білім беруді, ғылым мен техниканың, технологияның бүгінгі даму дәрежесіне сәйкес жүргізу, бір жағынан, балалардың танымдық белсенділігін жеке өзіндік интеллектуалдық дамуын қанағаттандыруды қамтамасыз етеді. Танымдық белсенді іс-әрекет, оқу әрекеті, оқу-таным әрекеті, жалпы іс-әрекет мәселесін зерттеумен бірлікте жүреді. Жоғары психикалық әрекеттердің дамуы Л.С.Выготскийдің мәдени-тарихи концепциясында, П.Я.Гальпериннің ақыл-ой әрекетінің сатылап қалыптасуы теориясында, Ю.А.Самаринаның ақылдың дамуының ассоциациялық теориясы, В.В.Давыдов, З.И.Калмыкова, Н.А.Меньчинская және тағы басқалардың дамыта оқыту теориясы, П.И.Пидкасистый, Ж.Хайдаровтың ойын арқылы дамыту теориясы, Т.В.Кудрявцев, А.М.Матюшкин, М.М.Махмутовтың проблемалық оқыту теориясы, Н.В.Кузьмина, Н.Ф.Талызина, М.М.Мұқанов программалық, С.М.Жақыповтың диалогтық қатынас, Ю.К.Бабанскийдің оқытуды оптимизациялау теориясы, Қазақстанда қарым-қатынасты дамыту мәселесіне үлес қосқан Ж.К. Рысбекова, С.Қ.Бердібаеваның еңбектері біздің жұмысымызға сүйеу болды.

Оқу әрекеті, оқу-танымдық әрекет, таным әрекеті танымдық белсенділікті қалыптастыру көзі, жеке тұлғаны дамытудағы ішкі белсенділіктің ролі т.б. проблемалардың теориялық негіздері шетел, Ресей, Қазақстан ғалымдарының еңбектерінде берілген. 6-7 жастағы баланың таным әрекетін зерттеуде ойлауды дамытудың бір нәрсе арқылы болу (опосредование) және бейнелік сипат идеясы айқын байқалады, бұл Л.С.Выготский, Л.А.Венгер, Н.Н.Подъяков, Е.Е.Сапогова еңбектерінде көрсетілген. Балалардың танымдық белсенділігін дамытудың педагогикалық шарттарын саналуан әрекет түрлерінде: ойын, оқу, таным, оқу-танымдық, еңбек, қарым-қатынас, т.б. дамитындығын Ш.А.Амонашвили көрсетеді. Л.В.Занков, И.Я.Лернер, Г.П.Щедровицкий еңбектерінде даму мен оқу ұғымдарының арақатынасы талданады, олардың мәні, міндеті, танымдық процестердің, әрбір жасаралық кезеңнің дамуында жаңа жасалымның пайда болу ерекшеліктері қарастырады.

А.Страунинг, М.Шустерман танымдық белсенділікті дамыту проблемаларының әдістемелік қырына көңіл бөледі.

Алайда, ғалымдардың зерттеу жұмыстарына қарамастан әлі де болса шешімін таппаған сұрақтар баршылық. Қоршаған ортамен таныстыру арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін дамытудың маңыздылығын ашып көрсету қажеттігі, бұл мәселенің айқындай түседі.

Қоршаған ортамен таныстыру арқылы 6-7 жасар балалардың танымдық белсенділігін қалыптастыру барысында төмендегі міндеттерді оқыту процесіндегі іс-әрекеттер барысында жүзеге асыру қажет.

- жеке тұлғалық-бағдарланған қоршаған орта туралы білім мазмұнын игеру тек әлеуметтік тәжірибені меңгеруге ғана емес, таным белсенділігін дамытуға алып келеді;

- оқу-танымдық әрекет негізінде, рефлексия құру, қоршаған ортамен таныстыру арқылы білім мазмұнын игеру таным белсенділігінің даму деңгейін арттыруға әкеледі;

оқу-танымдық әрекет: оқушының сезім өрісін байытып, мақсат, әдіс, оқыту формасын дұрыс таңдау қоршаған ортамен таныстыру процесінде таным белсенділігін дамытуға мүмкіндік береді.

Қоршаған ортамен таныстыру негізінде 6-7 жасар балалардың танымдық белсенділігін қалыптастырудың жолдары айқындалса, «Дүниетану» пәнін оқыту танымдық белсенділігін дамытуға бағытталса, қоршаған ортамен таныстыру жүйелі жүргізілсе, онда бұл оқушылардың оқу үдерісіне белсенді араласуына, қызығушылығының артуына жағдай жасайды, танымдық белсенділікті жоғары дәрежеге жеткізеді деп ойлаймыз.

1 Батищев Г.С. Избранные философские произведения. В 2-х.Т.1.–М., 1996.–с. 546.

2 Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. (гл. ред. А.В. Запорожец). М.: Педагогика, 1985,Т 1,103 с.

3 Рубинштейн С.Л. «Проблемы общей психологии». – М., 1973

4 Жақыпов С.М. «Психология познавательной деятельности» Алма-ата, 1992-195

5 Қазақстан Республикасының «Білім туралы Заңы», -Алматы, 2007 ж.-96

6 Абылкасымова А.Е. Познавательная самостоятельность учебной деятельности студента. Алматы, Санат, 1998, 160с.

7 Тұрғынбаева Б. А. Кіші жастағы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту А-1997 /12-336/

8 Мустоянова А.С. Қазіргі кезеңде оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастырудың педагогикалық шарттары. Алматы, 2004, 147б

9 Айтпаева Ж.Ж. «Подготовка будущего учителя к активизации познавательной деятельности младших школьников на основе современных образовательных технологий» Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук, Алматы, 2010,-24 с.

10 Нурланбекова Е.К. «Қазақ ақын-жазушыларының шығармалары арқылы студенттердің танымдық белсенділігін дамыту», п.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты, Алматы, 2006,-28 б.

## СПОРТШЫЛАРДЫҢ ЭМОЦИЯЛЫҚ ҚАЛПЫН РЕТТЕУДЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТРЕНИНГТЕР ПАЙДАЛАНУ

**А.Ж. Аяғанова** – *Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің қауымдастырылған профессор м. а., психол.ғ.к.*

### Түйіндеме

Бұл мақалада спортшылардың эмоциялық қалпын психологиялық тренингтер арқылы реттеу жолдары қарастырылады. Психологиялық тренингтерді ұйымдастыру негіздері талданады.

*Тірек сөздер:* Спортшылар психологиясы, әлеуметтік-психологиялық тренингтер, эмоциялық қалып.

### Аннотация

В статье рассматривается роль социо-психологического тренинга в формировании эмоционального состояния спортсменов, а также уверенность в достижении успехов.

*Ключевые слова:* психология спорта, социально-психологические тренинги, эмоциональное состояние.

### Abstract

This article deals with the role of social and psychological training of sportsmen's emotional state. There is written about the problem of sportsmen's competitive faith in success.

*Keywords:* sport psychology, social and psychological trainings, emotional state.

Тәуелсіздік алғаннан бері елімізде өзіндік дене шынықтыру жүйесі қалыптасқандықтан, дене тәрбиесі мен спорт мәселелерін жақсарту өз шешімін тауып, халықаралық жоғары деңгейдегі жетістіктерге жетіп келеді. Қазақстандық дене тәрбиесі жүйенің тиімділігі көптеген факторлар арқылы анықталады. Олардың ішінде спортшы тұлғасының іргетасы қаланатын жалпы білім беретін мектептердегі оқу-тәрбие үдерісін құру және оның мазмұнын жақсарту маңызды рөл атқаруда.

Спортшылар өмірінде, іс-әрекеті мен қарым-қатынасында ерекше психологиялық жолмен шешуді қажет ететін жағдайлар аз еместігі белгілі. Тәжірибеден өз әлеуеттерін толық қолданбайтын, ерік-күштерін шамалы ғана жұмсайтын немесе еңбек іс-әрекеттері барынша нәтижелі, әлеуметтік тұрғыдан құптарлықтай болғанмен, осыған шамадан тыс күш, қажыр-қайрат жұмсалып салдарынан олардың психологиялық қажуы, титықтауы, сарқылуы, яғни, жалпы тіршілік әрекетінің шыркы бұзылуы орын алған жағдайларда кездеседі. Іс-әрекетінен мәнді нәтиже алуға кеткен күш-қайраттың орнын толтыра алмау салдарынан кейбір жастардың психологиялық стресс алуы да кездеседі. Сондықтан спортшылардың барлық күш-жігерін осы сәйкессіздікті жоюға ғана арнауға тура келеді.

Қазіргі кезде психология ғылымында эмоция туралы зерттеулер және оның теориялық дамуы өзге тақырыптарымен салыстырып карағанда өзіндік сипаты бар күрделі мәселелер қатарына жатады [1;2]. Сондықтан іс-әрекет, қарым-қатынас барысында немесе оларды қабылдау, жүзеге асыру ерекшеліктерімен байланысты пайда болатын қайшылықтарды спортшылар саналы түрде аңғарып, тани білуі қажет. Оның өз басындағы, өміріндегі және кәсіби іс-әрекетіндегі психологиялық мәселелерді анықтай алуы аса маңызды болып келеді. Осыған орай, спортшы-жастар өміріндегі әлеуметтік-психологиялық күрделі жағдайларды айқындау үшін эксперименттік жұмыс жүргізілді. Сауалнама, сұхбат арқылы жастардың өмірінде болатын типтік әлеуметтік-психологиялық мәселелер тізімі жасалды. Олардың жауаптарындағы айтылған психологиялық мәселелер мазмұны бойынша төмендегіше жіктеле отырып, топтастырылды:

1. Спортшылар үшін мәселе не қиындық ретінде қабылдана отырып, танылатын кейбір тұлғалық ерекшеліктерге мыналар жатады:

- сенімсіздік;
- ұялшақтық;
- қорқақтық;
- жалқаулық;
- сенгіштік;
- күмәншілдік т.с.с.

2. Қарым-қатынасқа байланысты мәселелер:

- қарым-қатынас жасау дағдысының жеткіліксіз болуы;
- әркашан адамдармен тіл табыса алмау;
- бастамашылдықтың жетіспеуі;
- тұйықтық т.с.с.

3. Оқу, еңбек іс-әрекетіне қатысты мәселелер:

- сәтсіздікке бой алдыру;
- іс-әрекеттеріне көңілдің толмауы;
- уақытты жеткізе алмау;
- өзара әрекеттестікті тиімді орната алмау;
- ерік-жігердің жетіспеуі т.с.с.

4. Тұрмыс жағдайына, тіршілік әрекетіне байланысты мәселелер:

- мекен- жайдағы жағдаймен қанағаттанбау;
- дем алуға уақыттың болмауы;
- күн тәртібін сақтай алмау т.с.с.

5. Материалдық жағдайлардан туындайтын мәселелер:

- қаржыны үнемдей алмау;
- материалдық жағынан тәуелсіздіктің болмауы; материалдық жағдайға байланысты дәрменсіздікті сезіну, кредит ала алмауға және алғандардың оны өтей алмауына байланысты психологиялық тығырықтар т.с.с.

6. Өзін-өзі танытуға орай мәселелер:

- өмірде өзіндік орын табудың қиыншылығы;
- болашақтың бұлыңғырлығы;
- өзіндік танымның жеткіліксіздігі
- өзіндік бағаның дәлме-дәл болмауы т.с.с.

7. Жеке бастың жағдайы ретінде қабылданатын, түсінілетін әлеуметтік ортадағы мәселелері:

- отбасындағы жағдайдың ауырлығы;
- жақын адамның денсаулығындағы мәселелер;
- «қазіргі адамдардың өзгеруі» т.с.с.

8. Физикалық және психологиялық денсаулыққа қатысты мәселелер:

- шаршау;
- кажу жәйті;
- денсаулықтың нашарлауы;
- қорқынышқа, стреске бой алдыру т.с.с.

Осыған орай спортшы-жастар арасында әлеуметтік-психологиялық жұмыс ұйымдастырудың басты бір формасы ретінде субъективтілікті дамыту тренингі алынады. Мұнда жастардың мінез-құлқы, жүріс-тұрысы, әрекеті, қарым-қатынас жасау ерекшеліктері сипатталған рөлдік ойындар, мәселелік жағдаятты талдау, пікірталас әдістері қамтылған тренинг ұйымдастырылып, өткізілді. Тұлға үшін субъективті мәні бар мәселелік жағдаятты талдап, шешуге ықпал ететін мынадай тапсырма ретіндегі қадамдар үлгіленеді [3]:

а) жағдаят мазмұнына орай ондағы тұлғалардың (егер өздеріне қатысты болса, онда өздерінің) мінез-құлқына, жүріс-тұрысына сипаттама беру;

ә) жағдаят бойынша тұлғалардың (егер өздеріне қатысты болса, онда өздерінің) мінез-құлық, жүріс-тұрыс, әрекет ету, қарым-қатынас жасау мотивтерін анықтау;

б) ғылыми білім негізінде психологиялық ықпал етудің (мінез-құлық, жүріс-тұрыс мәдениет, әдеп негізінде өзгеруі үшін) оңтайлы тәсілдерін талдап, ұсыну;

в) мәселелік жағдаят негізінде тұлғалардың (егер мәселеге қатысы болса, өздерінің де) мінез-құлық, жүріс-тұрыс, әрекет ету, қарым-қатынас жасау ерекшеліктерін өзіне-бағдарлы субъектілік пен психологиялық күзірет дәрежесінен сипаттап, талдау;

г) мәселелік жағдаяттағы қайшылықтарды тауып, шешу негізіндегі субъектілік пен психологиялық күзіреттің өзекті болуы және жетілдіру мүмкіндіктері бойынша қорытынды жасау.

Әлеуметтік-психологиялық тренингтер жұмысын ұйымдастыру олардың маңыздылығын айқындап, түрлі мәселелік жағдаяттарын анықтауға және өмірдің күрделі жағдайларында дәлме-дәл шешім қабылдауға машықтандыруда эмоциялық қалыпты реттеуде тиімділігінің зор екендігі дәлелденуде [4]. Сондықтан спортшылардың эмоциялық қалпын реттеуде әлеуметтік-психологиялық тренингтерді пайдалану жолдарын анықтау өзекті мәселердің бірі ретінде алға шығады.

Біздің зерттеулеріміз жетістікке ұмтылу мен сәтсіздіктен қашқақтау мотивіне [5] негізделе отырып, спортшылардың эмоциялық калпын реттеуде психологиялық тренингтердің рөлін анықтау болып табылады.

Практикада әлеуметтік-психологиялық тренингтерді ұйымдастыру мәселесі қоғам сұраныстарынан туындап отыр. Әсіресе, спорт саласындағы жетістікке ұмтылыс жағдайында тұлғалардың көздеген межеге жетуіне сенімділік ұялату, өзіндік иландыру мен мақсатқа бағыттылықты қалыптастыру релаксациялық жаттығулармен қатар, әлеуметтік-психологиялық тренингтерді ұйымдастырумен қол жеткізілетіндігі көптеген зерттеулерде көрсетіп жүр [6].

1 Карандашев В.Н. Психология: Введение в профессию. М.: Смысл, 2003.

2 Гамезо М.В. Домашенко И.А. Атлас по психологии: информационно-методическое пособие к курсу «Психология человека». Москва: Педагогическое общество России, 1998, 272с.

3 Анцыферова Л.И. Личность в динамике: некоторые итоги исследования // Психол.журн. - 1992. - Т.13. - №5. С. 12-25.

4 Ерментаева А.Р. Студенттерді психологиялық дайындау негіздері (Монография). - Өскемен: С.Аманжолов ат. ШҚМУ баспасы, 2007. - 404 б.

5 Gross, N. Implementation Innovations N.Y., 1971 – p.35-46.

6 Ескалиев М.З., Орехов Л.И. Инновационные технологии начального обучения юных спортсменов // Теория и методика физической культуры. - 2007-№1.-С.161-16

УДК 159.9.07: 159.3: 378

## ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ТРЕНИНГ ГАРМОНИЗАЦИИ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ЧЕРТ ХАРАКТЕРА В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

**Н.В. Павлык** – к. психол. н, СНС

*Национальная Академия педагогических наук Украины*

*Докторант, отдела педагогической психологии и психологии труда,*

*Института педагогического образования и образования взрослых*

### Түйіндеме

Мақала «Жастық шақтағы тұлға мінезінің эмоционалдық компонентінің үйлесімділігі» атты психологиялық тренингпен танысуға арналған. Автормен эмоционалдық қырлар үйлесімділігінің келесідей бағыттары белгіленген: позитивті және жағымсыз қырларды сезінуі және дифференциациясы, өз сезімдерінің рефлексиясы, эмоцияның адамгершілік өзін-өзі бақылауын дамыту. Таныстырылған жаңартпа –психологиялық тренинг студенттер мен жоғары сынып оқушыларын эмоционалдық қырлары үйлесімділігінің тәжірибелік әдісі болып табылады.

Тірек сөздер: жастық шақтағы тұлға, мінездің эмоционалды қырлары, эмоцияның адамгершілік өзін-өзі бақылауы, мінез үйлесімділігінің психологиялық тренингі.

### Аннотация

Статья посвящена презентации психологического тренинга «Гармонизация эмоционального компонента характера личности в юношеском возрасте». Автором

выделены направления гармонизации эмоциональных черт такие как: осознание и дифференциация позитивных и негативных черт, рефлексия своих чувств, развитие нравственного самоконтроля эмоций. Презентованный инновационно-психологический тренинг является практическим методом гармонизации эмоциональных черт старшеклассников и студентов.

*Ключевые слова:* личность в юношеском возрасте, эмоциональные черты характера, нравственный самоконтроль эмоций, психологический тренинг гармонизации характера.

### **Abstract**

The article is devoted to presentation of psychological training «The harmonization of an emotional component of character of a personality in youth». The author allocates directions of harmonization of an emotional features such as: comprehension and differentiation of positive and negative features, a reflection of the own feelings, a development of moral self-checking of emotions. The presented innovative-psychological training is a practical method of harmonization of emotional features of senior pupils and students.

*Keywords:* a youth personality, an emotional character traits, a moral self-checking of emotions, a psychological training of harmonization of character.

Социально-психологическая ситуация общественной нестабильности заостряет проблему характерологического развития личности. Современная жизнь стала крайне стрессогенной, ритм жизни – более динамичным, люди – амбициозными, к этому добавим загрязненную экологию, излучение от техники, большой объем информации – все это накладывает отпечаток на эмоциональную устойчивость человека. Неумение справляться со стрессом дезорганизует деятельность, вредит физическому и психическому здоровью.

Кроме того, современная культура отличается индифферентностью относительно духовно-нравственных ценностей, в связи с чем среди молодежи происходит утрата духовных ориентиров, что также определяет дисгармоничность психического развития личности. Как справедливо отмечает Д.А. Авдеев, современное общество является психологически деструктивным, поэтому наши современники в своем большинстве находятся в состоянии хронического психического дискомфорта [1]. Под влиянием стрессовых, кризисно-экономических, социально-психологических факторов резко увеличивается процент лиц, страдающих нервно-психическими расстройствами (неврозами, психосоматическими заболеваниями, расстройствами поведения и адаптации), которые влекут дестабилизацию эмоциональной сферы и развитие эмоционально-характерологических дисгармоний личности. Дисгармоничные изменения в характере людей являются критерием деструктивной трансформации общества.

В первую очередь это касается молодежи, поскольку юношеский возраст является сензитивным относительно нравственного самоопределения и сознательного самовоспитания характера. Утрата духовно-позитивной направленности, приспособление к нравственно-патогенным условиям современной культуры вызывает развитие дисгармоний характера юношей и

девушек, что проявляется комплексом дисгармоничных черт: эмоциональной лабильности, тревожности, агрессивности, вспыльчивости, обидчивости, пессимистичности, которые выступают показателями дисгармоничного характера и причинами психологических проблем человека. Это приводит ко вступлению в самостоятельную жизнь инфантильных, духовно-незрелых молодых людей, не способных решать сложные жизненные задачи.

Эмоциональная нестабильность, пессимизм, одиночество, безрадостность как следствие эмоционально-характерологических дисгармоний, к сожалению, присущи многим нашим современникам, несмотря на относительную успешность их внешней жизни [1].

Эта печальная статистика акцентирует внимание психолого-педагогической науки на *актуальности* решения проблемы своевременной диагностики и психологической профилактики эмоционально-характерологических дисгармоний у молодежи и создания психологических условий духовно-нравственного оздоровления личности в юношеском возрасте. Гармонизация эмоциональных черт сегодня является особенно актуальной проблемой, поскольку позитивный жизненный настрой, эмоциональная стабильность являются показателями духовного здоровья личности и общества.

Нами был разработан инновационный комплексный спецкурс «Гармонизация характера в юношеском возрасте», компонентом которого является психологический тренинг «Гармонизация эмоционального компонента характера личности» [2].

*Целью* данной статьи является презентация данного тренинга, который сочетает такие формы психологической работы как лекции, дискуссии, самоанализ, ролевые игры, рефлексия полученного опыта.

*Целью* тренинга выступает самовоспитание эмоционально-позитивных черт (эмоциональной стабильности, уверенности, оптимизма).

*Задачи* тренинга: 1. Осознание понятий «эмоции», «чувства», «аффекты», «эмоциональный интеллект». 2. Осознание дихотомичности эмоциональных черт характера. 3. Рефлексия своих чувств. 4. Развитие эмоционального интеллекта: способности к управлению эмоциями, понимание чувств других людей. 5. Развитие эмоциональной стабильности, оптимизма. 6. Обретение навыков эмоционально-позитивного поведения и творческой сублимации эмоционального негатива.

Тренинг включает 1 теоретическое и 2 практических занятия (самоанализ, дискуссии, ролевые игры) по 2 академических часа.

**ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ:** 1. Эмоциональный интеллект. 2. Дихотомичность эмоциональных черт: эмоциональная лабильность – эмоциональная устойчивость; тревожность – уверенность; пессимистичность – оптимистичность. 3. Самоконтроль эмоций. **УПРАЖНЕНИЯ:** 1. Игра «Цвет эмоций». 2. Самоанализ «Эмоциональный светофор». 3. Упражнение «Антизеркало». 4. Упражнение "В чем мне повезло в жизни". 5. Творчество: юмористическая история. 6. Ролевая игра: инсценирование истории. 7. Игра «Пессимист, Оптимист, Шут». 8. Рефлексия.



**ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ.** Восточная философия гласит: «Мудрость жизни – это способность управлять своими эмоциями, держать себя в руках, управлять собой». Поэтому, поговорим об эмоциональных чертах характера, которые более чем все остальные определяют душевный комфорт и психологическую устойчивость личности.

Каждый из нас по опыту знает, что причинами эмоциональных переживаний являются взаимное непонимание, борьба взглядов, интересов, негатив в отношениях. Нередко мы обижаемся, раздражаемся, теряем рассудок под воздействием сильных эмоций. Все эти реакции – результат инстинкта самосохранения. Но человеку не подобает вести себя на уровне инстинктов. Поэтому не может быть нравственного оправдания действиям, совершенным в порыве гнева. Раздражительности подвержены большинство людей, но форма и выраженность эмоциональных реакций у всех разная.

Способность контролировать и регулировать эмоции – качественное отличие гармоничной личности.

**Эмоциональный интеллект.** Умение разбираться в своих и чужих эмоциях, душевных состояниях, в причинах их возникновения, контролировать, регулировать свои желания, чувства, снимать стресс, называют *эмоциональным интеллектом*, который способствует развитию *эмоциональной зрелости* [3].

К классу эмоций относятся настроения, чувства, аффекты – это отражение в непосредственных переживаниях *отношений* человека к себе, к людям, к миру в целом. Интересно, что люди, принадлежащие к разным культурам, способны безошибочно оценивать выражения лица и определять такие эмоции, как радость, гнев, печаль, страх, отвращение, удивление.

Эмоции отличаются: по модальности (позитивные и негативные), по степени осознанности, по интенсивности (сильные и слабые), по глубине и качеству воздействия (стенические и астенические). Стенические эмоции активизируют организм, а астенические – подавляют. *Чувства* – это глубокие, стабильные эмоции. Развиваясь, они совершенствуются и образуют ряд уровней, начиная от примитивных и заканчивая высокодуховными (совесть, любовь). Развитие духовно-нравственных чувств стимулирует личностное развитие, усиливает самоконтроль, саморегуляцию. *Аффекты* – это ярко выраженные эмоциональные состояния, которые в отличие от чувств протекают бурно. Эмоциональная напряженность может приводить к аффективной разрядке, влекущей ощущение усталости, подавленности, депрессии. Аффекты препятствуют разумности поведения. Они могут быть остановлены сознательным усилием воли, или их энергия может быть переключена в конструктивное русло (в творчество, на полезное дело).

**Эмоциональные черты характера.** Эмоции (позитивные и негативные) испытывают все люди. Привычные устойчивые стереотипы эмоционального реагирования являются *эмоциональными чертами характера*. Тенденция к негативно-эмоциональным реакциям свидетельствует об эмоционально-дисгармоничных чертах (гневливости, раздражительности). Эмоциональные

черты дихотомичны – делятся на позитивные (эмоциональная стабильность, уверенность, оптимистичность) и негативные (эмоциональная лабильность, тревожность, пессимистичность). Гармонизация негативных черт происходит благодаря сознательной борьбе с ними и путем развития их противоположностей – позитивных черт: эмоциональная лабильность гармонизируется путем развития эмоциональной устойчивости; тревожность компенсируется развитием уверенности; пессимистичность нивелируется оптимистичностью. Рассмотрим отдельно каждую пару дихотомичных черт.

**Эмоциональная лабильность – эмоциональная устойчивость**  
Эмоциональная *лабильность* (лат. неустойчивый, скользящий) является признаком слабого характера и проявляется в неустойчивости эмоциональных состояний, быстрой смене эмоций по незначительному поводу (частой смене настроения, человек легко расстраивается и очень зависит от обстоятельств). Эмоциональная лабильность как черта характера проявляется в импульсивности, уязвимости, повышенной возбудимости, раздражительности и возникает как результат неправильного воспитания, а также вследствие проблем со здоровьем, когда человек чувствует себя слабым и незащищенным, боится трудностей. Для таких людей очень важной является психологическая обстановка: грубость, необдуманное слово может вызвать уныние, в то же время обычные слова, высказанные в дружественной форме, придают новые силы. Эмоционально лабильные личности избегают грубых и резких людей: даже мысли о конфликтах вызывают у них страх. Но у таких людей имеются и свои плюсы: они отзывчивы, умеют сопереживать, незлопамятны, постоянны в своих привязанностях.

Противоположной чертой является *эмоциональная устойчивость* – выдержанность, спокойствие, способность преодолевать эмоциональное возбуждение, уравновешенность в конфликтной ситуации, неподверженность деструктивным влияниям внешних условий. Эмоциональная устойчивость – основа душевной гармонии, внутренней стабильности и уравновешенности. *Уравновешенность* как особенность гармоничного характера зависит от:

а) *уравновешенного темперамента* (быстрая возбудимость и слабая тормозимость – основа вспыльчивых, неуравновешенных людей).

б) *позитивной духовно-нравственной направленности* (чем больше в человеке позитива – тем более он спокоен, уравновешен; а чем больше злобы, негатива – тем более он агрессивен, недоволен, раздражителен).

в) *сознательной уравновешенности* (силы воли и силы сознания, обеспечивающих способность управлять эмоциями и желаниями).

г) *хорошего настроения* и общей удовлетворенности жизнью – позитивного эмоционального фона, когда нет повода для раздражения.

Как управлять своей раздражительностью? Герой романа А.С.Пушкина Евгений Онегин говорит: «Учитесь властвовать собою; не всякий вас, как я, поймет; к беде неопытность ведет». В значимой для личности ситуации эмоции обостряются, и не всегда удается сохранять душевное равновесие, особенно

когда в конфликтах интересы не совпадают. Гнев, раздражение – все внутри закипает, эмоции переполняют, разум отключен – управляет желание доказать, наказать. Слабая воля не справляется с эмоциями, идя на поводу у провоцирующей ситуации. Человеку нужно избавляться от негативных эмоций, но не срываясь на других людях, а осознавая их, управляя ими, рассеивая, "сжигая" их как чуждое и не нужное. Чем сильнее дух, чем гармоничнее душа – тем меньше в ней агрессии, раздражения, и больше уравновешенности, позитива, уверенности. Чем сильнее воля, самосознание, тем эффективнее они управляют внутренними состояниями.

Важно напомнить, что негативные эмоции мы часто отзеркаливаем от других людей, умножая и распространяя негатив. Поэтому важно развивать эмоциональную устойчивость, чтобы не служить зеркалом чужого негатива.

Следующая дихотомичная пара эмоциональных черт – **пессимистичность** – **оптимистичность**. *Пессимизм* означает негативный взгляд на жизнь. Синонимы: безнадежность, мрачность, обреченность, унылость. Как черта характера пессимистичность может формироваться благодаря особой чувствительности человека, заикленности на личных проблемах, при слабой вере в духовно-нравственное начало. Но всегда следует помнить, что «Моё страдание – результат моего негативного отношения к жизни. Гармония достигается духовностью, мудростью».

Пессимистическому взгляду на жизнь противопоставляется оптимистичность – убежденность в том, что события будут развиваться по позитивному сценарию. *Оптимистичность* способствует уверенности в себе, в завтрашнем дне и проявляется в жизнерадостности, жизнелюбии, жизнеутверждении. Есть афоризм, что оптимист – это человек, который взбирается на дерево, преследуемый львом, но, не смотря на это, продолжает наслаждаться пейзажем. То есть, оптимист верит, что выход есть всегда. Большинство пессимистов любят называть себя реалистами. Мы не против реализма, если это критическая оценка ситуации. Однако оптимизм – это понимание и анализ ситуации, за которыми следуют поиск вариантов благоприятного развития событий. Практический оптимизм придает силы для того, чтобы оптимально использовать настоящие и будущие возможности и создает уверенность, а уверенность рождает успех.

Следующая дихотомическая пара эмоциональных черт – **тревожность** – **уверенность**. Страхи приходят к нам сами, но у кого-то они приживаются, а у кого-то не остаются надолго. *Тревожность* – это тенденция испытывать переживание тревоги, по незначительным поводам, склонность бояться, ожидать возможных опасностей и неудач. Страх связан с реальной опасностью, а тревожность – с неизвестной, неопределенной опасностью. Тревожность имеет как врождённую (связана со слабостью нервных процессов), так и приобретённую природу (вследствие психотравм). Основные виды тревожности – ситуативная и личностная. Ситуативная тревожность связана с конкретной ситуацией и проходит вместе с ее завершением. Личностная тревожность (как

черта характера) – это склонность к переживаниям беспокойства без достаточных оснований. Она может не замечаться самим человеком, который видит свое поведение как вполне естественное и адекватное. Существует нравственная тревожность – «тревожность совести», связанная с опасностью наказания за совершенные проступки. Тревожность способствует невротичному поведению и негативно влияет на отношения с людьми. Больше всего тревог у людей неорганизованных, живущих праздно, имеющих много свободного времени. У дисциплинированных людей, ведущих упорядоченную жизнь, тревожность ниже. Снижению тревожности способствует контроль мышления. Лучше всего успокаивает дело: целесообразные действия отвлекают от страхов.

Альтернативой тревожности выступает *уверенность*, которая является характеристикой веры человека в свои возможности. Развивать уверенность в себе нужно по нескольким направлениям. Это и воспитание духовно-нравственной саморегуляции, и наработка полезных привычек, и укрепление чувства самодостаточности. Для формирования уверенности в себе важен не столько объективный жизненный успех, социальный статус, сколько позитивная оценка результатов собственных действий и оценки значимых людей. Уверен в себе тот, у кого есть почва под ногами: человек знающий, опытный, подготовленный и защищенный. Человеку-«пустышке» научиться быть уверенным, не развивая себя, невозможно. Уверенность развивается путем тренировки. Но не все это делают. Кто-то трусит, кто-то ленится, кто-то сделал тревожность своим стилем жизни, получая из этого постоянную помощь окружающих. Тот, кто хочет чего-то достичь, ищет возможности, а кто не хочет – придумывает оправдания. Чтобы чувствовать себя уверенно, читайте мудрые книги, записывайте свои выводы, обсуждайте свои размышления с умными людьми, нарабатывайте навыки общения, учитесь позитивно мыслить, выступать на аудитории. Изменяя внешнее поведение, можно регулировать свое психическое состояние, уменьшая тревожность: хаотичные движения, заискивающие интонации усугубляют неуверенность в себе. Приучая себя не горбиться, не хмуриться, а стоять перед собеседниками, развернув плечи, подтянув живот, человек приобретает уверенность в себе. Если все же контроль над чувствами не удался, необходимо успокоиться, взять себя в руки. Движение – лучшее средство успокоиться: надо молча пройти, делая на два шага вдох и на пять шагов выдох. Движение, дыхание, счет шагов отвлекают от тревоги, успокаивают.

Чтобы развить уверенность запомните три пункта: духовно-нравственная саморегуляция, вера в себя и уверенное поведение.

**Самоконтроль эмоций** нужно сознательно развивать и укреплять.

В основе самоконтроля эмоций лежит рефлексия своих чувств и наблюдение за ними. Управление эмоциями – это работа *самосознания* и *воли*. Самосознание отслеживает эмоциональное состояние, оценивая ситуацию: «что со мной происходит?», «почему я раздражен?», а сильная воля тормозит негативные эмоции, вовремя упреждая возможный эмоциональный взрыв. Рассмотрим этапы сознательного контроля эмоций.

Первым этапом является *рефлексивное состояние* – вхождения в режим самопознания, самоанализа (рефлексии своих эмоций и *наблюдения* за ними). Для этого необходимо отрефлексировать эмоцию, *назвать* ее (каждая эмоция имеет свое название) и *сознательно почувствовать* ее, сосредоточившись на ней. Наблюдение за эмоцией может быть выполнено и в письменном виде.

Далее следует этап *рефлексивной децентрации* – выход за границы эмоции и наблюдение за ней со стороны. Позиция внутреннего наблюдателя позволит снизить силу эмоции и оценить ее целесообразность в данной ситуации. Негативное чувство ослабевает, если мы делаем его объектом нашего наблюдения со стороны. Это происходит потому, что переживание всегда «занимает» наше сознание, а в момент рассмотрения своего гнева, сознание направлено не на обстоятельства и образы, которые его вызывают, а на то, как он «устроен». Тогда происходит устранение из сознания самого гнева. Если мне удастся рассмотреть себя ревнующим, увидеть свою ревность, то постепенно негативное переживание исчезнет.

Далее человек должен принять решение о дальнейшей «судьбе» своей эмоции и с помощью волевого усилия остановить поток негативных переживаний. Когда эмоции перехлестывают, скажи себе: «Стоп! Возьми себя в руки, включай разум, сознание, волю!» Самосознание фиксирует момент эмоционального возбуждения и тормозит, сильный эмоциональный импульс, обеспечивает способность думать, прежде чем действовать, оценивает ситуацию и принимает правильное решение. Здесь могут помочь методы арт-терапии: например, проассоциируйте свою эмоцию со сказочным персонажем и сочините сказку с хорошим концом, чтобы нейтрализовать эмоциональный негатив. В помощь к этому можно переключить внимание (посмотреть в сторону или вверх; сделать глубокий вдох и на выдохе выкинуть из себя всю тяжесть негативного напряжения; сжать в руке какой-либо предмет). Если не получается переключиться – отойдите, возьмите паузу (в спокойной обстановке снимите напряжение, расслабьтесь, закройте глаза, отдохните). Один из способов – это проигрывание в воображении в спокойном состоянии неприятных ситуаций: при этом происходит ослабление эмоционального негатива за счет эффекта гашения эмоций в состоянии отстраненности. В результате возрастает терпимость к ситуациям, которые раньше травмировали, снижается напряженность.

Важной стратегией развития самоконтроля является регулярная практика *духовно-позитивных чувств* (любви, прощения, смирения), способных гасить эмоциональный негатив, контролировать переживания и даже серьезные неприятности воспринимать спокойно.

**Саморазвитие эмоционально-позитивных качеств. УПРАЖНЕНИЯ: 1.**  
**Упражнение «Цвет эмоций».** *Цель:* развитие эмоционального интеллекта.  
*Инструкция:* «Сейчас выберем водящего, который по команде закрывает глаза, а остальные участники задумывают тихо между собой какой-нибудь цвет. Когда водящий откроет глаза, все участники своим поведением, эмоциональным

состоянием, должны невербально изобразить задуманный цвет, не называя его, а водящий должен отгадать, что это за цвет. Если он отгадал, то выбирается другой водящий, если нет, то остается тот же самый».

**2. Самоанализ «Эмоциональный светофор».** *Цель:* развитие контроля над своими чувствами). *Инструкция:* «Слушая то, о чем пойдет речь далее, записывайте во время пауз свои выводы, результаты жизненного опыта, «озарения». Первым шагом в развитии самоконтроля чувств является рефлексия эмоций – «Эмоциональный светофор», помогающий различать качество эмоций, степень их значимости. Для этого нужно уметь отделить себя от собственных переживаний и наблюдать их как бы со стороны. Вспомните ситуацию, когда Вы ощущали злость, и попробуйте представить себе: как она у вас протекает. Отделите себя как наблюдателя от самого чувства и понаблюдайте свою злость. (Пауза). Рефлексия своего чувства ослабляет переживания: вы чувствуете, что раздражение ослабело или исчезло совсем? Теперь вспомните чувство, которое наиболее сильно мешает вам жить. Это могут быть ревность, раздражительность, жадность, обидчивость или что-то другое. Назовите его (Пауза). Отделите себя от самого этого чувства и понаблюдайте его в подробностях. Исследуйте свое чувство: какое оно? (Пауза). Что происходит с этим чувством? (Пауза). Что вам хочется с ним сделать? Сделайте это. (Пауза). Как вы сейчас себя чувствуете? Какой новый опыт вы пережили?» Далее идет обсуждение.

*Домашнее задание:* написать юмористический рассказ (притчу) о персонаже, символизирующем негативную черту характера, открыто не называя ее; не менее 2-х раз в неделю практиковаться в самоанализе чувств.

**3. Упражнение «Антизеркало».** *Цель:* обретение эмоциональной стабильности, позитивного реагирования. *Инструкция:* «Все мы знаем, что зеркало воспроизводит все качества того, кто в него смотрит. В жизни мы часто отзеркаливаем эмоциональное состояние тех людей, с кем общаемся: от унылого человека мы заражаемся печалью, от веселого – радостью, гневный собеседник вызывает раздражение. Чтобы строить хорошие отношения, нужно научиться не отзеркаливать негатив, а противостоять своим спокойствием, позитивом. Например, в ответ на агрессию можно противопоставить спокойную и доброжелательную улыбку, гнев собеседника перевести в добрый юмор. Сейчас мы разобьемся на пары. Один человек играет роль «собеседника», невербально проявляя эмоции, а другой – его отзеркаливает. Потом по моей команде «собеседники» проявляют только негативные эмоции, а «зеркала» превращаются в «антизеркала» и меняют эмоцию собеседника на противоположную. Задача: погасить негатив собеседника своим позитивом, проявляя доброту и творчество. Затем участники меняются ролями. Далее проводится обсуждение: Что помогало гасить негатив? Кем сложнее быть «зеркалом» или «антизеркалом»? Что чувствовал собеседник, когда его эмоция не была отзеркалена?

**4. Упражнение «В чем мне повезло в жизни».** *Цель:* развитие оптимизма.

Участники разбиваются по парам. *Инструкция:* «В течение трех минут расскажите партнеру о том, в чем вам повезло в этой жизни. Через три минуты поменяйтесь ролями». Далее идет обмен впечатлениями.

**5. Юмористический рассказ.** *Цель:* обретение навыков творческой сублимации эмоционального потенциала. Упражнение побуждает к проявлению творческой активности. *Инструкция:* «Каждый из вас должен был написать юмористический рассказ о негативной черте характера, не называя ее. Сейчас мы зачитаем ваши сочинения. Услышав рассказ, вы должны угадать, о какой черте идет речь». После каждого рассказа тренер задает вопрос: «Как вам кажется, о каком качестве нам хотел сообщить Андрей?» После того как все выскажут свои варианты, тренер обращается к рассказчику и просит его сказать, какое качество он выбрал. Если участники не подготовились к занятию, ведущий может сам зачитывать притчи.

**6. Ролевая игра: инсценирование истории.** *Цель:* актуализация творческой активности, обретение навыков эмоционально-позитивного поведения. *Инструкция:* «Сейчас мы путем голосования выбираем лучшую историю и разыграем ее». Из группы выбираются желающие исполнить роли и происходит ролевая игра. Далее идет обсуждение впечатлений, предлагаются альтернативные варианты поведения героев для более остроумного и позитивного завершения истории.

**7. Игра "Пессимист, Оптимист, Шут".** *Цель:* рассмотрение проблемы с разных точек зрения. *Инструкция:* «Разделимся на три подгруппы. Вам надо выбрать, досочинить и разыграть одну из историй с выбранным персонажем, наполнив ее эмоциональным содержанием – пессимистичным (с точки зрения Пессимиста – 1-я подгруппа), оптимистичным (2-я подгруппа) и юмористическим (с точки зрения Шута – 3-я подгруппа) и проиграть ее. Время на подготовку 5 минут. После демонстрации творчества всех подгрупп проводится обсуждение: поделитесь своими впечатлениями и опытом; какие еще возможны варианты разворачивания событий?»

**8. Рефлексия.** Участники по кругу рассказывают о своем состоянии, мыслях, чувствах, как изменились их отношения, эмоции, что дал им тренинг.

**ВЫВОДЫ.** Неуравновешенность, раздражительность, вспыльчивость, тревожность усложняют нашу жизнь, создают проблемы, портят отношения. Гнев затемняет разум, заставляет делать глупости. Отсюда вывод о необходимости развития нравственного самоконтроля своих чувств и эмоций. *Гармонизация* эмоциональных черт характера – это процесс развития эмоционально-позитивных качеств, контроле над негативными, с помощью активизации нравственного самоконтроля эмоций и благодаря следованию принципу сохранения мира (внешнего и внутреннего).

Психологическим механизмом гармонизации эмоциональных черт является обретение практического опыта нравственного самоконтроля над своими эмоциями и чувствами, что дает ощущение позитива.

Направлениями гармонизации эмоциональных черт характера являются:

осознание и четкая дифференциация позитивных и негативных черт, рефлексия своих чувств, развитие нравственного самосознания и самоконтроля эмоций. Практическими методами гармонизации эмоциональных черт в юношеском возрасте выступают лекции, дискуссии, ролевые игры, способствующие формированию спокойствия, эмоциональной устойчивости, толерантному отношению при восприятии проблемных ситуаций, развитию чувства оптимизма и благодарности жизни в целом.

Презентованный психологический тренинг "Гармонизация эмоционального компонента характера" оптимизирует личностное становление молодежи, обучая юношей и девушек проявлению эмоциональной устойчивости, уверенности и оптимизму, которые необходимы в жизни каждого человека. Психологический тренинг может использоваться практическими психологами в работе с современной молодежью (старшеклассниками и студентами).

1. Авдеев Д. А. *Нервность: ее духовные причины и проявления* / Д. А. Авдеев – 6-е изд. – М.: «МБЦ Серафима Саровского», «Омега», 2009. – 320 с.

2. Павлык Н.В. *Психодиагностика и гармонизация характера личности в юношеском возрасте: уч.-метод. пособие* / Наталия Павлык. – К.: Логос, 2013. – 151 с.

3. Герасимов И. *Эмоциональный интеллект: как управлять своим раздражением, гневом.* – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.nrpsy.ru/vliyanie\\_gnev\\_upravlenie](http://www.nrpsy.ru/vliyanie_gnev_upravlenie).

4. Библия. – М.: Изд. Московской патриархии, 1983. – 1372 с.

## ҚАЗІРГІ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛ МӘДЕНИЕТІ МЕН ТҮЛҒАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ

**А.М. Молдатаева** – Павлодар обл., Майқайын №1 жалпы білім беретін орта мектебінің қазақ тілі және әдебиет пәнінің мұғалімі

### Түйіндеме

Бұл мақалада қазақ тілі сабақтарында қазіргі оқушылардың тіл мәдениетін дамыту арқылы олардың тұлғалық даму мәселесі қарастырылады.

*Тірек сөздер:* тіл мәдениеті, тұлғалық мәдениет, сөйлеу шеберлігі, коммуникативтік қызмет, тұлға.

### Аннотация

В данной статье рассматривается проблема развития личности современного школьника на уроках казахского языка через развитие их речевой культуры.

*Ключевые слова:* культура речи, личностная культура, ораторское искусство, коммуникативная функция, личность.

### Abstract

This article considers the problem of personality development of the modern student at lessons of the Kazakh language through the development of their speech culture. *Keywords:* speech culture, personal culture, oratorical skills, communicative function, personality.



Ел тәуелсіздігін тіл тәуелсіздігімен астастыра қарап, туған тілдің тұғырын биіктету қамы қолға алынғалы да біраз уақыт болды. «Қазақстан Республикасындағы тіл саясатының тұжырымдамасы», «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы Заң» сияқты стратегиялық маңызы бар құжаттардың дүниеге келуі осы бағытта жасалған оң қадамдар.

Тіл қарым-қатынас құралы, адамның ой-өрісінің, мәдени дәрежесінің, ақыл-парасатының, рухани байлығының көрсеткіші. Тіл мәдениетінің өзектілігі әрқашан маңызды мәселе болып табылады. «Өнер алды - қызыл тіл» деп қазақ халқы да сөйлеу шеберлігіне үлкен мән берген. Қазіргі таңда тіл мәдениетінің көкейтестілігі арта түсті.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Тілдерді қолдану мен дамыту бағдарламасында»: «Тілді дамыту – Қазақстан Республикасы мемлекеті саясатының аса өзекті бағыттарының бірі», сондай-ақ «Мемлекеттік тілді оқытудың саны мен сапасына көңіл бөлу керек», деп көрсеткен. Сонымен қатар Елбасымыз «Қазақстанның болашағы қазақ тілінде» - деп тұжырымдайды [1].

Ал қазақ халқының тіл келешегі мектеп оқушыларында. Көптеген ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді, мерзімді баспасөз ақпараттарын талдап-зерттей келе, бүгінгі күнгі оқушылардың сөз саптауы едәуір зер салуды талап етеді, көпшілігінің тіл мәдениеті төменгі деңгейде деген қорытынды жасауға болады. Олар өз ойларын дұрыс, түсінікті етіп жеткізе алмайды, артық қыстырма сөздерді көп қолданып, ойын шашыратып жібереді. Кейбіреулері өзге тілден сөздер қосып, тілді шұбарлатып араластыра сөйлесе, енді біреулері жаргонмен диалектілермен сөйлегенді сән көреді. Бұл мәселе қазіргі уақытта біртіндеп қолға алынуда. Осыған орай педагогика ғылымдарының докторы И.Нұғыманов пен З. Қашқынбаева [2]: «Оқушының жеке тұлға болып дамуы мен алған білімін іске асыруда сөйлеу тілін, әрекетін, сөйлеу мәдениетін, әдебін қалыптастыру педагогиканың қазіргі кездегі көкейтесті мәселелерінің бірі болып табылады» - дейді. Бүгінгі таңда қазақ мектептерінің өзекті мәселелерінің бірі – оқушылардың тіл мәдениетін көтеру, сауатты жаза алатын, өз ойын айқын жеткізе алатын азамат тәрбиелеу.

Қазіргі білім беру үрдісінің алдына қойылған басты талаптардың бірі – өмірден өз орнын таңдай алатын, өзара қарым-қатынаста өзін еркін ұстап, кез-келген ортаға тез бейімделетін, белгілі бір ғылым саласынан білімі мен білігін көрсете алатын, өз ойы мен пікірін айта білетін мәдениетті жеке тұлға қалыптастырып, тәрбиелеу. Оқушының жеке тұлға болып дамуы мен алған білімін іске асыруда сөйлеу тілін, әрекетін, тіл мәдениетін, әдебін қалыптастыру педагогиканың қазіргі өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Ендеше оқушыларды тіл мәдениетіне тәрбиелеу мәселесінің тиісті жолға қойылуы – бүгінгі қоғамдық-әлеуметтік сұраныс талабынан туындап отырған мәселе. Мемлекеттік мәртебеге ие болған қазақ тілінің қолданыс өрісінің кеңеюі, біршама жылдар бойы өзге тілдің өктемдігінен табиғи арналарынан ажырап қалған ана тілімізді өрістетуге деген талаптың күшеюі

республикамыздағы білім беру жүйесінің негізгі буыны болып саналатын жалпы білім беретін мектептерде қазақ тілі пәнінің рөлінің, маңызының арттырылуына қажетті алғышарттарды қалыптастыру қажеттігін белгіледі. Бұл орайдағы негізгі шарттар – қазақ тілі пәнінің білім мазмұнын жаңарта отырып, оқушыға терең білім беру, олардың **коммуникативтік біліктілігін** арттыру, ана тілін сөз мәдениеті талаптарына сай деңгейде дұрыс қолдана білу іскерліктерін жетілдіру.

Қазақ тілінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында белгіленген талаптарға: жаңартылған білім мазмұнына, оқушы меңгеруге тиіс міндетті білім деңгейлеріне табан тірей отырып, тіл мәдениетін оқытуға катысты міндеттер мен нәтиже межелері белгіленеді.

Қазіргі таңда тіл мәдениетін оқытуда оқушыны өзіндік ізденістерге негіздей отырып, оның білім алуына және біліктерді меңгеруіне қажетті жағдайлар жасау мәселесі ескеріледі. Бұл орайда, оқушының өзіндік, шығармашылық, ізденіс жұмыстарды орындауына аса мән беріледі. Яғни білім, білік, дағдылар оқушының өздігінен ізденуіне, түрлі тілдік жағдаяттарды сөйлеу барысында пайдалануына және оның лингвистикалық дүниетанымының кеңеюіне жол ашатындай, тілді әр қырынан өзіндік әрекет арқылы тану жолымен меңгертіледі.

Оқушыларды тіл мәдениетіне тәрбиелеу төмендегідей дидактикалық, әдістемелік ұстанымдарға негізделеді [3]:

1. теория мен практиканың бірлігін нығайту, яғни тілдік білік пен коммуникативтік біліктің қатар қалыптасуына жол ашуды көздей отырып оқыту;

2. білім мазмұны мен білікті қалыптастыру жүйесіндегі сатылы-сабақтастықты сақтау, яғни тіл білімі салаларының бір-бірімен ұштастырыла берілуін қамтамасыз ете отырып оқытумен қатар, сол білімді тілдік білікпен сабақтастыруға басымдылық беру;

3. білім мазмұнының қоғамдық-әлеуметтік сұраныс талаптарына сәйкестігі, яғни тіл мәдениетінің оқушының өзіндік көзқарастары мен дүниетанымын жетілдірудің басты факторларының бірі екендігіне жол аша отырып оқыту;

4. оқушының жас және психологиялық ерекшеліктерін ескеру, яғни тіл мәдениетінің оқушының жеке бас қасиеттері мен қабілеттерін дамытуына мүмкіндігін барынша дұрыс пайдалана отырып оқыту;

5. тіл мәдениетін лингвомәдени, психолингвистика, әлеуметтік лингвистика мәселелерімен байланысын арттыра оқыту, яғни сөйлеу әдебі, сөз мәдениеті талаптарына ерекше мән бере отырып оқытуды жүзеге асыру.

Тіл мәдениетіне тәрбиелеу сөз мәдениеті негіздері мен тіл туралы жан-жақты ұғым беруден басталады. Сөз әдебі, әдетте, ауызша сөйлеу тілі мәдениетімен тұтастықта танылатындықтан, адамның айналасындағылармен тіл табыса білуінің құпиясы қарым-қатынастың әлеуметтік-тұрмыстық және іскерлік секілді түрлерімен сабақтастығында болып табылады. Осы қатынас түрлерінің мақсатына қарай тілдің қолданыс аясының өзіндік ерекшеліктеріне көңіл аударған жөн.

Ал, жазба тіл мәдениеті аясында, негізінен, іс-қағаздары стилі мен оқушылардың шығармашылық бағыттағы жазба жұмыстарының үлгілері топтастырылады. Осы тақырыптар бойынша берілетін білім мен іскерлік-дағдылардың шығармашылық бағытта кең өрістеуіне шешендікке баулу арқылы мүмкіндік туғызу аса маңызды болып табылады [4]. Одан кейінгі кезекте жұрт алдында сөйлеуге машықтану жолдары, нақты сөзге дайындықтың сатылары, сөз құрылымы (сөздің кіріспесі, негізгі бөлімі, қорытындысы), тыңдарманмен байланыс жасаудың шарттары туралы мағлұмат беріліп, практикалық тапсырмалар мен тақырыптар көрсетіледі, пікірталасының түрлері, олардың әрқайсысының ерекшеліктері, пікірсайысындағы өзін-өзі ұстай алу, сөйлеу мәдениеті туралы, оның талаптары мен шарттары ұлттық және мәдени дәстүрге негізделе отырып ұсынылады. Өз пікірін қорғаудың, қарсыласын мойындатудың түрлі тәсілдері оқушы ұғымына ыңғайластырылған. Сұрақ қою, сұраққа жауап берудің әдіс-амалдары нақтыланып беріледі. Айтысу шеберлігін жетілдірудің негізгі жолдары анықталып көрсетілген. Әдістемелік жағынан, осы тақырыптарға орай ұсынылатын жұмыстарда мазмұн бірлігін сақтай отырып, грамматикалық талдаулардың да жүйелі берілуіне баса назар аударылады.

Осы жоғарыда айтылғандарды ескере отырып жасөскінді тіл өнеріне баулу, туған тілінің қыры мен сырын терең меңгерту, ойын жатық та көркем етіп жеткізе білу, мәдениетті де сауатты жаза білу іс-әрекеттерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар тілдік білім мен білік негізіне **оқушының жеке тұлғалық мәдениетін қалыптастыру** тірек етіп алынады. Бұл білім берудің жаңа деңгейіндегі адам-қоғам қатынастарындағы жалпыадамзаттық өркениет пен ұлттық құндылықтарды сабақтастыру мақсатына сай құбылыс.

Сонымен, қазақ тілі сабақтарында оқушыларды тіл (сөйлеу) мәдениетіне тәрбиелеуде ана тіліміздің мәні, тарихы мен бүгіні, шешендік өнердің алуан түрлі сипаттары туралы мағлұматтарды молынан бере отырып, оқушылардың сөз мәдениетін жетілдіру, тілді әлеуметтік қызметіне сай орынды жұмсай білуге үйрету, өскелең ұрпақтың шығармашылық-интеллектуалдық қабілеттерін арттыру мақсаттары сауатты, білімді, дүниетанымы кең ұрпақ тәрбиелеудегі бүгінгі күннің басты мақсаты болып табылады.

Осы мақсатқа сай туындайтын негізгі міндеттер:

- сөйлеу мәдениеті негіздерін меңгерту;
- сөз қолданудың ұлттық дәстүрлерін жаңғырта отырып, сөз әдебінің нормаларын ұғындыру;
- іс-қағаздары үлгілерін сауатты жазуға дағдыландыру, жазба тіл мәдениетін қалыптастыру;
- қарым-қатынас түрлерінің сөз мәдениетімен, стильмен арақатынасын таныту;
- шешендік өнердің мәні мен тарихы туралы мағлұмат беру;
- шешен сөйлеуге төсемді әлеуметтік-тілдік дағдыларын қалыптастыру;
- пікірталас түрлері, олардың маңызы туралы білім беру;

- оқушыны пікірталас мәдениетіне баулу;
- ұлттық көркем сөз нормаларын меңгерту.

Аталған жұмыстар кешенді түрде тәжірибеге бағдарланып жүзеге асуы қажет. Өйткені тәжірибелік жұмыстар оқушыны бүгінгі өмірге жақындадып, қазіргі заманға сай ыңғайландыруға, бейімдеуге мүмкіндік береді. Білім мазмұнын анықтауда оқу материалдары жүйелілік, коммуникативтік, белсенділік, тәжірибелік бағыттылық, тілдік қызметтің барлық түрін өзара байланыста оқыту, қоғамдық қажеттікті ескеру, интеграция т.б. ұстанымдар басшылыққа алынуы қашанда оң нәтиже беретіндігі сөзсіз.

*1 Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.*

*2 Қосымова Г., Дәулетбекова Ж. Қазақ тілі: Оқыту әдістемесі. Жалпы білім беретін мектептің 5-сынып мұғалімдеріне арналған / Г. Қосымова, Ж. Дәулетбекова.- Алматы: Атамұра, 2001.-112 б.*

*3 Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті: Оқулық / М.Балақаев, М.Серғалиев.-Алматы:Зият Пресс,2004.-140 б.*

*4 Сыздық Р. Тіл мәдениеті және оның проблемалары / Р. Сыздық // Тілдік норма және оның қалыптануы.-Астана: Елорда,2001.- 230 б.*

УДК 159.9.37:159.9:7.01

## **ТВОРЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ СРЕДСТВАМИ ИННОВАЦИОННЫХ ПСИХОТЕХНОЛОГИЙ**

**А.Б. Садыкова** – *Магистр Психологии, психолог НИИ Психологии КазНПУ им. Абая*

### **Түйіндеме**

Мақалада Абай атындағы ҚазҰПУ Психология ФЗИ қызметкерлері «ЭТО» шығармашылық зертханасымен бірлесіп жетілдірілген әлеуметтік-психологиялық тренингтің ғылыми-әдіснамалық және тәжірибелік негіздері қарастырылған. Тренингтің топтық үрдістерге, оның мақсаттарына, міндеттері мен нәтижеліліктің барабарлығын сипаттай отырып әрбір кезеңі көрсетілген.

*Тірек сөздер:* әлеуметтік-психологиялық тренинг, психотехнология «Ақылмандар сарабы» және «Интегратор», арт-терапия, архетип.

### **Аннотация**

В статье рассмотрены научно-методологические и практические основы социально-психологического тренинга, разработанного сотрудниками НИИ Психологии КазНПУ им. Абая совместно с и Лабораторией творчества «ЭТО». Показан каждый этап тренинга с описанием его адекватности групповым процессам, его цели, задачам и результативности. Описаны алгоритмы заявленных психотехнологий.

*Ключевые слова:* социально-психологический тренинг, психотехнологии «Мозговой штурм» и «Интегратор», арт-терапия, архетипы.

### Abstract

The article considers scientific methodological and practical basis of socio-psychological training designed by staff at the Abay KazNPU RSI of Psychology in conjunction with the Laboratory of creativity "ETO." Shows each stage of training with a description of its adequacy to the group process, goals, objectives and performance. The algorithms of stated psychotechnologies are given in the article.

*Keywords:* socio-psychological training, psychotechnologies "Brainstorm" and "Integrator", art therapy, archetypes.

В современном мире информационных технологий и глобализации изменился статус и характер общения между людьми. В то же время сила влияния различных сторон общения на психику человека остается значительной. Поэтому мы считаем актуальным вопросом раскрытие некоторых аспектов коммуникативного потенциала личности и группы. В данной статье представлены научно-методологические и практические основы социально-психологического тренинга (СПТ), а также программа тренинга «Привычка творить», проведенного НИИ Психологии КазНПУ им. Абая и Лабораторией творчества «ЭТО».

Итак, в научной литературе у разных авторов встречаются несколько противоречивые определения социально-психологического тренинга. Представим те из них, которые совпадают по содержанию с нашими разработками.

В кратком психологическом словаре дано определение: «Совокупность групповых методов формирования умений и навыков самопознания, общения и взаимопонимания людей в группе» [1, 212]. С. Макшанов определяет СПТ как многофункциональный метод преднамеренных изменений психологических феноменов человека, группы, организации [2].

Итак, основной особенностью СПТ, является применение феноменов общения для развития определенных навыков, и даже профилактики и коррекции некоторых ситуаций и личностных свойств. Такая же феноменология применяется в классическом НЛП.

Нам импонирует позиция Р.Ф. Пьюселика, который в своей научно-практической деятельности убедительно раскрывает сущность и основные принципы эффективного общения. /3/ Остановимся на этих сведениях подробнее.

У каждого человека, согласно данной концепции, есть своя модель мира.

Из этого исходит основная терапевтическая позиция – *карта не есть территория*. Автор предлагает организационную основу, из которой надо найти различие между тем, что люди испытывают (территория) и тем, как они осмысливают эти виды опыта (их карта или модель мира). Когда такое осмысление происходит, оно способствует раскрытию у человека собственных ресурсов для исцеления, творческого решения существующих проблем, поскольку снимаются основные причины этих проблем – таких, как например искажения в интерпретации своего опыта. Зачастую терапевты, применяющие

эту технологию, называют себя, по выражению Ф.Пьюселика, *профессиональными коммуникаторами*, поскольку их основная задача понять основные способы мировосприятия человека и с помощью эффективных коммуникаций способствовать раскрытию уникального потенциала человека./3/

Это с нашей точки зрения и является важнейшим эффектом, который применяется в СПТ. В целом именно такая коммуникативная компетентность способствует личностной и профессиональной эффективности человека и является важным фактором психологической профилактики деструктивных состояний. Нужно еще уточнить, что существует 2 направления общения или вида коммуникативного поведения. Один включает в себя видимые паттерны взаимодействия, в основном, речь и открытые тесты. Другой является внутренним общением, которое происходит внутри каждого из нас и постоянно. /3/ В русскоязычной научной литературе этот процесс обозначают понятием *«внутренний диалог»*. /4/ Все виды общения взаимно влияют на нас. Это позволяет с помощью внешнего диалога гармонизировать внутренние процессы и наоборот. Социально-психологический тренинг создает специальные условия для эффективного применения вышеозначенных феноменов общения, например, отражает *модель внутреннего диалога*, где каждый участник исполняет роль, целевую функцию. Для более полного понимания этих эффектов следует также учитывать сведения по организации группового взаимодействия, представленные в теории К.Левина, в Транзактном анализе Э.Берна, ЭПП К. Роджерса и др./5/

В целом СПТ является одной из психотехнологий, которая может при этом сочетать в себе несколько технологий, алгоритмов, техник и приемов. СПТ является одной из форм мероприятия, основанной на закономерностях психического развития личности и группы. Дадим вслед за Н.Д.Узловым следующее определение. ***Психотехнология*** – это организованная продуктивная деятельность людей в различных сферах социальной практики, ориентированная на эффективное решение психологических задач с заранее определенным социальным эффектом и представляющая собой совокупность приемов, средств и методов психологического воздействия, определенных одним алгоритмом их применения. /6/

Это определение позволяет наиболее четко разработать структуру мероприятия. Социально-психологический тренинг ориентирован на коммуникативную феноменологию и на содержание картины мира участников. Также в его рамках можно работать с ролевым репертуаром человека, как средством расширения опыта. В разработке данного тренинга можно по цели обнаружить три основных психотехнологии – СПТ, «Мозговой штурм» и «Интегратор» /5/ с направлением Эко-арт. Далее представляем саму программу мероприятия.

Тренинг **«Привычка творить»** с применением техник развития экологического мировосприятия.

Тренинг проводился 4-5 апреля 2014 года совместно НИИ Психологии и Лабораторией творчества ЭТО.

**Цель:** Раскрыть личностные творческие ресурсы участников для достижения целей

1. *Знакомство.* Выявление первичных запросов.
2. «Мозговой штурм» на тему «Что из препятствий может стать ресурсом» (запись на флип-чате для визуального представления объема)
3. Рефлексия. Выявление ролевого репертуара Участники записывают 4-5 ответов на вопрос: «Какими способами я препятствую себе в достижении поставленной цели?» Выводы – описанные способы основываются на применении определенных теневых ролей, личностных качеств, которым нужно дать некое общее определение, название, образ, эскиз и т.п.
4. *Шеринг.* Обсуждение в мини-группах
5. Методика незаконченных предложений «Полезно – это...»
6. Медитация-визуализация на тему: «Природные стихии и ресурсные состояния»
7. Написание индивидуальной сказки или истории (по алгоритму), где главные персонаж – теневые роли из 3 задания.
8. Выделения основного лейтмотива истории, создание его ритмического эквивалента – (стиха, пословицы, загадки)
9. Создание арт-продукта с помощью аутентичных техник хенд-мейд (преобразование листа с текстами истории в объемную форму).
10. Завершение. Обратная связь

Научное обеспечение тренинга строилось на методологии К.Г. Юнга и арт и сказкотерапевтическом подходах /7,8,9/. Основные механизмы, заложенные в тренинге были направлены на перевод проблемной зоны в доречевое символическое пространство, метафоризацию с целью обращения к более глубинным слоям психики как ресурсу. В СПТ были применены психотехнологии «Мозговой штурм» и «Интегратор».

Опишем их подробнее в контексте порядка предоставляемых упражнений и методик.

**Мозговой штурм.** Психотехнология, позволила ускорить групповую динамику за счет снятия критики, барьеров общения. Способствовала обстановке взаимного доверия, за счет процедуры активизировала каждого участника до установления стереотипных ролевых презентаций. Введение в тему занятия за счет данного метода позволило подчеркнуть личностную включенность в общее дело (отображенное в наглядной форме на флипчате).

Далее групповая динамика перешла на стадию ролевых презентаций, когда каждый участник показывает привычные для себя способы поведения в соответствующей обстановке. Эта информация ценна в контексте заявленной каждым участников проблемы, поскольку показывает привычные способы решения через этот ролевой репертуар. В этот момент не сложно представить и вспомнить ситуации, формы поведения – способы, с помощью которых человек старается решить проблему и как «заходит в тупик». На этом этапе участники отвечали на вопрос о помехах, которые встречаются им на пути к цели. Здесь

задействуется психотехнология «Интегратор». Согласно ее алгоритмам, нужно обратиться к опыту человека через различные модальности. /5/ Эта модальность – опыт поведения, далее она интегрируется по её источнику – роли. Этот прием позволяет также участнику растождествить свои поведение, роль и осознание Я. Полученный образ роли интерпретируется по общей концепции об архетипах К.Г. Юнга, согласно которому архетип «Тень» в психике человека собирает в себе установки, чувства, отвергаемые сознательным "эго". Тень - это нечто неприспособленное, то, что мы не смогли ввести в свой культурный обиход, но содержащее большое количество нерастраченной энергии. В состав тени входят, по мнению Юнга, и ценные качества, которые могут стать ресурсом. /10/. Тень стремится проявиться, но сдерживаемая самоконтролем человека, на который также уходит много сил, она проявляется в ситуациях, когда человек отвлекается. Названный «лишним», этот ролевой репертуар и проявляется как лишнее, неконтролируемое. Тени мешает маска ("персона") - компенсаторный архетип, который, учитывая требования общества и желая скрыть недостатки личности, создает защитные механизмы для борьбы с тенью и всеми, кто хотел бы указать на нее. Персона, как и другие архетипы, содержит множество потенциалов. Она переживается как социальная идентичность, и при непринятии своих теневых аспектов у человека происходит вырождение личности в маску, в роль, задаваемую обществом. /9,10/

Данный метод рефлексии и последующие в рамках технологии «Интегратор» призваны найти психоэкологичный баланс во взаимодействии этих архетипов, позволяющий участникам решать и другие личностные проблемы.

Следующий шаг – шеринг в мини-группах, позволяет, по тому же принципу, вывести из *Тени* свои проблемные вопросы в зону безопасности и принятия. Путем вербализации и обсуждения также можно осознать некоторые новые аспекты, получить групповую поддержку, снять тревогу, агрессию и перенаправить эту энергию на постановку и решение задач ближайшего развития. Шеринг (от англ. share) – делиться, также на практике показывает участникам некую общность в решении задач, снимает тревогу, возникающую при описании проблемы и выходе из «зоны комфорта». В технологии «Интегратор» это вербальная и эмоциональная модальность.

Обращаясь к данным преобразования подавленных состояний в ресурсные, задаем направление исследования потребностей. Техника неоконченные предложения позволяет в различных модальностях определить, что же является для каждого участника полезным. Предыдущие упражнения позволили продвинуть групповую динамику на следующую стадию. Выходя из «зоны комфорта», обращаясь к проблемам, участники вышли на стадию конфликта-сопротивления. Эта стадия повышает энергетический статус и обращается к актуальным потребностям членов группы. /2,7/ В это время участники могут не осознавать потребностей, но могут чувствовать дискомфорт. Метод самостоятельной работы позволяет еще больше накопить силы, подчеркнуть внимание к внутреннему сопротивлению - конфликту.



После него участникам было предложено в этом состоянии обратиться глубже к себе через интегративную модальность методом «Медитации-визуализации». В ней задействованы направленное дыхание (кинестетика), управление за образами за счет ритма голоса ведущего (визуальная и аудиальная модальности). В тексте визуализации участникам было предложено почувствовать себя разными природными стихиями, задан вопрос как эти стихии проявляют себя, как преодолевают препятствия. Этот метод продвинул группу на следующую стадию групповой динамики – стадию совместной работы, поскольку обратился к методам решения актуальных конфликтов через полимодальное восприятие образа проблемы. Далее участникам было предложено рассказать о текущих состояниях. И задать себе вопрос по теме самоисследования. Ответ же можно было получить через сновидения, которые будут сниться дома после тренинга.

Продолжение занятия было на следующий день. В начале занятия участники рассказали об актуальных состояниях, увиденных снах, идеях по этому поводу. На основе всех впечатлений предыдущего занятия и рассказанного вначале второго дня тренинга участникам было предложено написать сказку, где главным героем стала бы та роль, которую мы обозначили в процессе упражнения-рефлексии. Далее сказка по алгоритму «Интегратора» сокращается в одну экстрагированную идею, и превращается в один её ритмический эквивалент, который можно держать в разовом объеме осознанного внимания. Далее согласно методологии арт-терапии происходит символическое овеществление ресурсного продукта, перевода его из теневых аспектов в ресурсный символ. Текст сказки и её экстракт закладывается в основу рукодельного предмета, который можно носить с собой как напоминание о ресурсе для подсознания.

С точки зрения гуманистического направления, коррекционные возможности арт-терапии связаны с предоставлением клиенту практически неограниченных возможностей для самовыражения и самореализации в продуктах творчества, утверждением и познанием своего "Я". Создаваемые клиентом продукты, объективируя его аффективное отношение к миру, облегчают процесс коммуникации. Интерес к результатам творчества со стороны окружающих, принятие ими продуктов творчества повышают самооценку клиента и степень его самопринятия и самооценности. В юнгианской методологии это также найденои баланса архетипов тени и персоны. /9,10/ Создавая арт-продукт, который можно носить с собой человек также переводит взаимодействие с ресурсным состоянием от абстрактно-вербального к предметно-действенному уровню. Закрепление решений на уровне действия является важным результатом данного тренинга.

Итак, в ходе тренинга, участникам предстояло ответить себе, как часто в своей жизни мы не пользуемся имеющимися ресурсами, а предпочитаем их копить, не замечать. Участники тренинга учились находить в себе и окружающем пространстве необходимые ресурсы, распределяли их, а также

обнаружили, что обладают всем необходимым для дальнейшего продвижения в жизни, в отношениях, карьерном и личностном росте.

- 1 *Краткий психологический словарь.* - М., 1982.
- 2 *Макианов С.И. Принцип психологического тренинга // Журнал практического психолога.* 1999. №3. С. 13-38.
- 3 *Байрон А. Люис, Р. Фрэнк Пьюселик NLP магия нейролингвистического программирования без тайн.* СПб., 1997
- 4 *Евченко Н.А. Подходы к определению понятия «внутренний диалог» в психологической литературе// Вестник СГУ 2012. Гуманитарная серия № 2.1 (93) С.156-159*
- 5 *Пралиев С.Ж., Намазбаева Ж.И., Каракулова З.Ш., Садыкова А.Б. Психологические основы развития творческой интеллектуальной личности в образовательной среде. Монография Алматы, 2012*
- 6 *Узлов Н.Д. Психотехнология: к проблеме определения понятия// Журнал Вестник Пермского Университета. Философия. Психология. Социология № 1 / 2011 С.32-40*
- 7 *Фрейдджер Р., Фейдимен Д.-Личность. Теории, упражнения, эксперименты.* -М., 2004.
- 8 *Вачков И. В. Психология тренинговой работы: Содержательные, организационные и методические аспекты ведения тренинговой группы.* М.: Эксмо, 2007.
- 9 *Таланов В.Л. Малкина-Пых И.Г. Справочник практического психолога.* - СПб., М., 2004.
- 10 *Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени.* – М., 1993

**ҰСЫНЫСТАР ҮШІН  
ДЛЯ ЗАМЕТОК**

## М а з м ү н ы С о д е р ж а н и е

<b>Намазбаева Ж.И., Ибашова М.С.</b> Тұлғаның ұлттық сана-сезімінің психологиялық аспектілері.....	3
<b>Нагибина Н.Л., Ниетбаева Г.Б.</b> Психологиялық денсаулық мәселесіне негізгі көзқарастар.....	8
<b>Сейдулаев Б.А.</b> Философские основания психологического образования: парадигмы и модели.....	13
<b>Сабирова Р.Ш.</b> Опыт изучения эффективности управленческого общения.....	19
<b>Косшыгулова А.С., Атабекова Б.Б.</b> Педагогтық шығармашылығындағы жоғары саналылық-тәрбиелілік кейбір мәселелер.....	25
<b>Нурахунова А.А., Тынышбаева А.А.</b> Профессиональная подготовка психологов в условиях модернизации высшего образования.....	28
<b>Сатенова Ғ.Ө.</b> Ұлттық мектепте ұлттық сана-сезімінің қалыптасуының кейбір психологиялық ерекшеліктері.....	32
<b>Уюкбаева М.И.</b> Поведенческие особенности мужчин в мировой литературе.....	40
<b>Қожахметов Д.С.</b> Әскери қызметкерлерді кәсіби дайындаудағы тұлғаның мотивациялық өрісіне әлеуметтік-психологиялық тренингтің әсері.....	45
<b>Исабекова Т.Ш.</b> Тіл дамыту мәселесінің теориялық негіздері және психологиялық маңызы.....	50
<b>Бекмуратова Г.Т.</b> Актуальные вопросы исследования самооценки в образовательной среде ВУЗа.....	55
<b>Ибашова М.С.</b> Кәсіби іс-әрекет барысындағы стресске қарсы тұрақтылықты қалыптастыру.....	61
<b>Аяғанова А.Ж.</b> Жастарды отбасылық өмірге психологиялық дайындауда әлеуметтік институттардың рөлі.....	70
<b>Дарибаева С.Қ.</b> Қоршаған ортамен таныстыру негізінде 6-7 жасар балалардың танымдық белсенділігін қалыптастыру.....	77
<b>Аяғанова А.Ж.</b> Спортшылардың эмоциялық қалпын реттеуде әлеуметтік-психологиялық тренингтер пайдалану.....	82
<b>Павлык Н.В.</b> Психологический тренинг гармонизации эмоциональных черт характера в юношеском возрасте.....	85
<b>Молдатаева А.М.</b> Қазіргі оқушылардың тіл мәдениеті мен тұлғалық мәдениетін қалыптастыру мәселесі.....	95
<b>Садыкова А.Б.</b> Творческое развитие личности средствами инновационных психотехнологий.....	99

**ХАБАРШЫ. ВЕСТНИК**  
**«Психология» сериясы. Серия «Психология»**  
**№ 3 (40), 2014 г.**

Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде  
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген № 10103-Ж  
Шығару жиілігі - жылына 4 нөмір. 2001 ж. бастап шығады

Басуға 22.09.2014 қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.  
Көлемі 6,75 е.б.т. Таралымы 300 дана. Тапсырыс 184.

050010, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 13. Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің  
«Ұлағат» баспасының баспаханасында басылды